

לימודים כלליים במוסדות 'עץ חיים' של תלמידי הגר"א בירושלים, 1855-1946

עמנואל שיבר

תקציר

במאמר זה אני בודק את מגמות החינוך של מוסדות עץ חיים ואת תכניות הלימודים הכלליים נוסף על לימודי תלמוד והלכה, משנת הקמת המוסדות ב־1855 עד שנת 1946. מן המחקר עולה כי בתקופה הנדונה שאפו מוסדות עץ חיים לתת חינוך טוב ושוויוני לילדי הקהילה האשכנזית בירושלים ומחוצה לה ונכונו לקלוט תלמידים מכל השכבות החברתיות כלכליות. נוסף על לימודי תורה שבעל פה, למדו התלמידים תנ"ך, דקדוק, לשון עברית, מלאכת הכתיבה, הכתבה וחשבון, כדי להקנות להם כלים שיאפשרו להם להתפרנס בכבוד. בזכות עלייתם של עולים מליטא בעלי השכלה תורנית רחבה וגם בעלי השכלה כללית הצליחו מוסדות עץ חיים להעסיק מורים מקצועיים במקצועות כגון חשבון ולשון עברית. רוב בוגרי עץ חיים יצאו לחיי המעשה בתור סוחרים ופקידים, מקצתם הוסיפו להשתלם בלימודי חול ועבדו במקצועות חופשיים, ואחוז קטן בלבד נשאר ללמוד תורה לשמה. אם כן, דומה כי אי אפשר לייחס לכל מוסדות החינוך האשכנזי של היישוב הישן התנגדות להוראת מקצועות כלליים וללימודי שפות זרות. מנהיגי עדת הפרושים הליטאית שאפו ליצור חברה כללית של אנשים יראי שמים שמתפרנסים בעצמם. רק מיעוט שמוכן להימסר ללימוד תורה המשיך ללמוד בישיבה הגבוהה והתפרנס מכלכלת התמיכה, ששאפה להחזיק לומדי תורה מכספי החלוקה או מקורות כלכליים דומים. **מילות מפתח:** הגאון מווילנה, הגר"א, חברה לומדת, יישוב ישן, לימודי חול, לימודי ליבה, לימודים כלליים, עץ חיים, פרושים

* המאמר נכתב בתכנית פוסט־דוקטורט באוניברסיטת בר־אילן במחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו, בהנחיית הפרופ' ירון הראל, דקן הפקולטה למדעי היהדות, ובסיוע הקתדרה לחקר תולדות הרבנות בדורות האחרונים ע"ש יקותיאל וחנה קליין. עיסוקי בסוגיות הנדונות במאמר יסודו במחקר שנעשה בתזה לעבודת דוקטור בנושא 'השיבה לציון: מרבי יהודה החסיד עד תלמידי הגר"א – מאידיליה לפרגמטיזם', שהוגשה ב־2016 באוניברסיטת סורבון בפריז, בהנחיית הפרופ' פול פנטון. התזה ראתה אור בצרפתית: Emmanuel Schieber, *Le retour à Sion de l'idéalisme au pragmatisme, de R. Juda Ha-Hassid au Gaon de Vilna et ses disciples*, Éditions Honoré Champion, Paris – Genève 2020.

מבוא

תנועת העלייה של תלמידי הגאון מווילנה נמשכה תקופה ארוכה יחסית – מ־1808 עד 1840.¹ בשנים הראשונות התיישבו העולים, שהחליטו להיקרא פרושים, בצפת.² אותם עולים ראו בעצמם את מנחילי תורתו של הגאון מווילנה בארץ ישראל.³ קומץ קטן של העולים, בהנהגתו של רבי מנחם מנדל משקלוב, עבר לגור בירושלים עוד ב־1814, ובעקבות רעידת האדמה שכיילתה כמעט לחלוטין את צפת בינואר 1837 עבר הרוב המוחלט של הפרושים לירושלים.⁴ בשנות הארבעים של המאה ה־19 החלה קהילת תלמידי הגר"א בירושלים להתמסד, בין השאר בזכות הסיוע של ועד 'רוזני וילנה' ושל ארגון הפקידים והאמרכלים של אמסטרדם.⁵ בשנת 1840 שלחו רוזני וילנה לארץ את הרב משה ריבלין משקלוב כדי להנהיג את הקהילה המאוחדת.⁶ עלה אִתּוֹ גם רב צעיר – שמואל סלנט, חתן הרב זונדל סלנט, שהיה מבכירי תלמידי הרב חיים מוולוז'ין, גדול תלמידי הגר"א. עם פטירתו של הרב משה ריבלין ב־1845 הנהיגו הרב שמואל סלנט והרב ישעיהו ברדקי, חתנו של רבי ישראל משקלוב, את קהילת הפרושים.⁷

- 1 לסקירה מקיפה של ההיסטוריוגרפיה של עליית תלמידי הגר"א ראו: יעקב ברנאי, **היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ ישראל**, מאגנס, ירושלים תשנ"ה, עמ' 160-176.
- 2 השם 'פרושים' ייחודי לתלמידי הגר"א שעלו לארץ. צוינו כמה סיבות לבחירת הכינוי. ראו: יוסף יואל ריבלין, 'הגר"א ותלמידיו בישוב ארץ ישראל', **ספר הגר"א**, ד, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ד, עמ' קיא; עמנואל אטקס, **ליטא בירושלים**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 113-114; אלי אליאן, **מדרש פרושים**, 2019, מהדורה מקוונת, academia.edu (אוחזר ב־4.5.2025).
- 3 על היחס של תלמידי הגר"א לרבם ראו: עמנואל שיבר, 'תורת הפקידה של הגר"א ויישומה המעשי על ידי תלמידיו', **דעת**, 80-79 (תשע"ה), עמ' 264-267.
- 4 על עוצמת הרעידה ותוצאותיה ראו: Moshe Vered and Hans Ludwig Striem, 'The Safed Earthquake of 1837 and its Implication on Seismic Risk Evaluations in Israel', *Israel Atomic Energy Commission*, Report IA-LD-1-106, April 1976, p. 11.
- 5 הארגון של ראשי הקהילה בווילנה שעסק בסיוע ליישוב בארץ ישראל מכונה רוזני ארץ ישראל שבווילנה. ראו: אריה מורגנשטרן, **השיבה לירושלים**, שלם, ירושלים תשס"ז, עמ' כ ועמ' 23. בנוגע לארגון הפקידים והאמרכלים של אמסטרדם ראו: יוסף מכמן, 'התהוות המוסד "פקידי ואמרכלי דערי הקודש" באמסטרדם', **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה**, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 69-84. בנוגע למתחים שנגרמו מאיחוד הקהילות ראו: צבי קרגילה, 'המנהיגות של כולל הפרושים בירושלים 1839-1843', שם, 37 (תשרי תשמ"ו), עמ' 33-34.
- 6 אברהם משה לונץ, 'כתב מנוי של הרה"ג ר' משה רבלין', **לוח ארץ ישראל לשנות תרע"ה-תרע"ו**, הוצאת לונץ, ירושלים תרע"ו, עמ' 197-210.
- 7 הרב ישעיהו ברדקי (1790-1862) עלה לארץ כנראה ב־1810, והתיישב בצפת. ב־1823 הוא נשא בזיווג שני את בתו של רבי ישראל משקלוב, לאחר פטירתו ב־1839 נהיה הרב ברדקי לאחד ממנהיגי הבולטים של קהילת הפרושים. על פועלו הציבורי ראו: פנחס גרייבסקי, **זיכרון לחובבנים הראשונים וטובי העסקנים בירושלים**, דפוס צוקרמן, ירושלים תרפ"ז, עמ' 2-6.

היסטוריונים שעסקו ביישוב היהודי בארץ ישראל בעת החדשה ראו בתנועות העלייה של המאה ה-18 והמאה ה-19 מעין שיבת ציון מודרנית, מפנה היסטורי אשר בישר שינויים אידאולוגיים ביחס של עם ישראל לארץ ישראל.⁸ בשנות השמונים של המאה הקודמת התפתח פולמוס חריף על אודות המניעים של תנועות העלייה האלה. מקצת החוקרים סברו שהניעה את תנועת העלייה הזאת תפיסה משיחית.⁹ להבדיל מהם, היסטוריונים רבים סוברים שאין שום מרכיב מיוחד בעליות אלו.¹⁰ במאמר הזה אבחן את הפעילויות המעשיות בתחום החינוך, בלי להיכנס לפולמוס בנוגע למניעי העלייה.¹¹

הסברה המקובלת במחקר היא שהחינוך המסורתי בקהילה היהודית האשכנזית של ירושלים ביישוב הישן במאה ה-19, בהנהגתם הבלעדית של הרבנים ראשי העדות, היה מבוסס אך ורק על לימוד מקצועות הקודש. לדברי רחל אלבוים-דרור: 'חינוך הילדים הוגבל בעיקר ללימוד התלמוד, ובקרב האשכנזים לא עסקו בלימוד המקרא, כמקובל בעדה הספרדית'.¹² בנוגע להבדלים בין החינוך האשכנזי ובין החינוך הספרדי היא כתבה: 'בעוד האשכנזים מתכנסים ומסתגרים ומבקשים בארץ הקודש מפלט ומחסה מפני רוחות השינוי ב"ארץ הטמאה" והמשחיתה שאותה עזבו, גילו הספרדים נכונות ופתיחות רבה יותר לקלוט את השינויים'.¹³ עמנואל אטקס אימץ את הגישה הזאת וטען: 'שכידוע מנהיגי היישוב הישן האשכנזי התנגדו בכל כוחם לניסיונות לשלב השכלה כללית במערכת החינוך שלהם'.¹⁴ ישראל ברטל סבר שמשנות הארבעים נהייתה העמדה האורתודוקסית הכיוון המרכזי בתודעה של היישוב האשכנזי הירושלמי: 'אמנם היו לעמדה זו גוונים שונים, מהם מתונים יותר באימוץ ערכי העת החדשה ומהם קיצוניים יותר בדחייה כל

8 ראו לדוגמה: בן ציון דינור, *במפנה הדורות*, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ב, עמ' 69-70. בנוגע לעליית הפרושים ראו: אברהם יערי, *שלוחי ארץ ישראל*, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"א, עמ' 796.

9 אריה מורגנשטרן, *משיחיות ויישוב ארץ ישראל*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ה; הנ"ל, *גאולה בדרך הטבע: תלמידי הגר"א בארץ ישראל תק"ס-ת"ר*, מאור, ירושלים תשנ"ז; רפאל שוח"ט, *עולם נסתר בממדי הזמן - תורת הגאולה של הגר"א מווילנה - מקורותיה והשפעתה לדורות*, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ח, עמ' 83-88.

10 ישראל ברטל, *גלות בארץ: ישוב ארץ ישראל בטרם ציונות*, הספרייה הציונית, ירושלים תשנ"ה. לסיקור נרחב של הפולמוס תוך כדי נקיטת עמדה ראו: עמנואל אטקס, *הציונות המשיחית של הגאון מווילנה: המצאה של מסורת*, כרמל, ירושלים תשע"ט, עמ' 57-75; יעקב ברנאי, 'מיתוסים: בין אימוץ לביקורת', *ציון*, פו, ד (תשפ"א), עמ' 667-672.

11 הפעולות המעשיות של הפרושים נבחנו בספרי Schieber, *Le retour à Sion*, pp. 229-353.

12 רחל אלבוים-דרור, *החינוך העברי בארץ-ישראל*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1986, עמ' 61.

13 שם, עמ' 67.

14 אטקס, *הציונות המשיחית*, עמ' 117. עוד כמה חוקרים מצדדים גם בשיטה זו. ראו: אהרן משה שרייבער, 'השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית', *בד"ד - בכל דרכיך דעה*, 10 (תש"ס), עמ' 9; מרדכי אליאב, *ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט*, כתר, ירושלים 1978, עמ' 211; Aviezer Ravitsky, 'Forcing the End: Zionism and the State of Israel as Antimesianic Undertakings', *Studies in Contemporary Jewry*, 7 (1991), p. 39.

חידוש, אך אלה וגם אלה לא חרגו מן המשותף לעולמה של האורתודוקסיה: התגוננות תוך הסתגלות.¹⁵

גישתו של יהושע קניאל מתונה יותר. הוא הדגיש שהיו דעות שונות בקרב העדה האשכנזית 'ולא בכל מקרה ואף לא מכל חוג הייתה הסכמה כללית לאסור [לימודי חול ושפות זרות]', אבל הוא סבר שלא הייתה מגמה להקנות לימודי בסיס כחלק אינטגרלי מתכנית הלימודים: 'כנראה שעקב תפקידם הכירו [ראשי העדה הייצוגיים] יותר במציאות שלא ניתן לאסור טוטאלית לימודי חול'.¹⁶

בשנת 1902 פרסם מנהל המוסדות אז הרב יחיאל מיכל טוקצ'נסקי מאמר מקיף על אודות ההיסטוריה של מוסדות עץ חיים של עדת הפרושים.¹⁷ על סמך אותו המאמר ופירוט תכניות הלימודים של המוסדות קבע יצחק ורפל (רפאל) נחרצות בעניין הפרושים: 'כן פתחו בתי כנסיות נוספים ודאגו לסדור תלמודי תורה, הכל לפי רוח ומנהגי המורה הגדול – הגר"א'.¹⁸

מנחם פרידמן העלה את הבעייתיות של החינוך ביישוב הישן, שהיה אפשר לתלות אותה בתנועת ההשכלה; חששו היה שמא יסכנו לימודי החול את האמונה הדתית של התלמידים.¹⁹ יוסף שלמון כתב מאמר מעמיק על אודות החינוך האשכנזי בארץ ישראל

15 ישראל ברטל, 'היציאה מן החומות – התפשטות הישן או ראשית החדש?', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 21–22.

16 יהושע קניאל, 'מבעיות החינוך בירושלים במאה ה-19', בתוך: חיים זאב הירשברג (עורך) **זכור לאברהם – קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמאליח**, ועדת המערכים בירושלים, ירושלים תשל"ב. השתמשנו במהדורה החדשה של המאמר שיצא לאור בספר **במעבר: היהודים בארץ-ישראל במאה הי"ט בין יישן לחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות – מבחר מאמרים של יהושע קניאל**, ידי יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ס, עמ' 154–156.

17 יחיאל מיכל טוקצ'נסקי, 'בתי החסד בירושלים – חצר רבנו יהודה החסיד זלה"ה (= זכרוננו לחיי העולם הבא) ובית הת"ת דתשב"ר (= התלמוד תורה דתינוקות של בית רבן) וישיבת עץ חיים הגדולה', בתוך: אברהם משה לונץ (עורך), **לוח ארץ ישראל תרס"ג**, הוצאת לונץ, ירושלים תרס"ג, עמ' 121–167. לכאורה אפשר לטעון נגד האמינות של כותב המאמר מתוך חשש שהוא משמש דברי תעמולה למוסדות עץ חיים, אבל מכיוון שהוא פורסם בלוח ארץ ישראל של לונץ, הנחשב מקור אמין ומוסמך לתולדות ארץ ישראל ויישובה, יש לו דרגת אמינות גבוהה. מה עוד שלונץ, אשר מבוגר ב-17 שנים מהרב טוקצ'נסקי, היה בעצמו בוגר עץ חיים והכיר היטב את המוסד. עצם פנייתו לרב טוקצ'נסקי מוכיחה שהוא סמך עליו. לונץ לא היסס לכתוב בעצמו מאמרים בנושאים בהם היה בקיא, כמו שהוא עשה בנוגע למאמרו וכתב מאמרים על כתב המנוי של הרב משה רבלין או בכל הנוגע למוסדות חינוך בירושלים.

18 יצחק ורפל (רפאל), 'לתולדות הקהילה האשכנזית בארץ ישראל', סיני, ה (תרצ"ט), עמ' 116. לדעת מלאכי, 'מסורת הגר"א הייתה בכלל רווחת כמה דורות ביישוב הישן'. ראו: אליעזר רפאל מלאכי, 'הגר"א והעליה לארץ', **תלפיות**, שנה ד, א-ב (תש"ט), עמ' 239–252. המאמר ראה אור גם בתוך: גליה ירדני-אגמון (עורכת), **פרקים בתולדות היישוב הישן**, אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"א, עמ' 9–21.

19 מנחם פרידמן, **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל**, ידי יצחק בן-צבי, ירושלים 1978, עמ' 9–11.

לימודים כלליים במוסדות 'עץ חיים' של תלמידי הגר"א

בשנים 1840-1906. שלמון הוא מהחוקרים היחידים שהדגישו את הייחודיות של המוסדות הללו, המתבטאת בחינוך מדורג, שווינוי ועם תכנית כלכלית מסודרת. באותו מאמר הוא לא עסק במהות קהילת הפרושים, הקשר העמוק שלהם עם תורת החינוך והלמדנות של הגאון מווילנה.²⁰

דומה כי חוקרי מערכות החינוך האשכנזי של היישוב הישן נטו להכללות ולא הבחינו בשוני המהותי בין הכוללים השונים שפעלו בעיקר בירושלים. אף שקיימים מסמכים אשר מפרטים את מגמות החינוך השונות של הפרושים, לא תמיד זכו הללו לעיון מעמיק, ובדרך כלל אף לא להתייחסות כלשהי.

במאמר זה אבחן את תכנית החינוך של מוסדות החינוך של הפרושים, בעיקר מוסדות עץ חיים, משנת 1855 למשך תקופה של כשמונים שנה. נראה שתלמידי הגר"א היו רגישים לתורת רבם וידעו ליישם אותה בפועל, תוך כדי נקיטת עמדות מכריעות וחדשניות בחינוך. לא אעסוק במאמר זה בתגובתם של הפרושים לניסיונות להקים מוסדות חינוך אחרים בירושלים, כגון בית ספר למל.²¹

היחס של הגר"א ושל ממשיכי דרכו ללימוד התנ"ך וללימודים כלליים

כשאנו עוסקים בתכניות הלימודים של הפרושים בירושלים עלינו לבחון אם הן תואמות את המסורת של מורם ורבם רבי אליהו הגאון מווילנה. היחס של הגר"א ללימודים כלליים, שנקראים לפעמים 'לימודי חול' או 'לימודים חיצוניים', נדון בהרחבה.²² בזכות שיטת הלימוד הביקורתית של הגאון, המבוססת על בדיקה קפדנית של הגרסאות המקוריות, שלילת שיטת הפלפול, הבנה עמוקה של לשון המקרא והדקדוק העברי, וידיעות רבות בחכמות חיצוניות, היה הגאון לדמות מיוחדת בקרב גדולי דורו.²³ ידוע לנו כי כמה קרובי

20 יוסף שלמון, 'החינוך האשכנזי בארץ ישראל בין ישין לחדש', שלם, ו (1992), עמ' 282-304. יש לציין ששלמון רואה בלוח ארץ ישראל של לונץ מקור נאמן לתיאור בתי הספר ומוסדות החינוך, ולפיכך גם במאמרו של הרב טוקצ'ינסקי.

21 בכל הנוגע לתגובת מנהיגי הפרושים בנוגע להקמתו של בית ספר למל בשנת 1856, לנושאי החרמות נגד הקמת בתי ספר מודרניים וכן ללימודי שפות בפולמוס משנת 1875 - אני שוקד על כתיבת מאמר שמתייחס לכל ההיבטים של הפרשיות הללו.

22 רפאל שוח"ט 'הגר"א מוילנא ולימוד החכמות הכלליות', בד"ד - בכל דרכיך דעהו, 2 (תשנ"ו), עמ' 89-106. החוקרים חלוקים בשאלה אם הגר"א ראה בלימודי החול אידאל או רק כלי להבנת חלקים בתורה. בנוגע למניעים הרוחניים של היחס של הגאון לחכמות ראו: ישראל שפירא, 'אסכולות חלוקות בשאלת תורה ומדעים בבית מדרשו של הגר"א', שם, 13 (תשס"ג), עמ' 5-54. בנוגע לדעת הגר"א בעניין חכמות החיצוניות ראו: דוד קמנצקי, תורת הגר"א, מכון פרקי אליעזר, ירושלים תשע"ח, עמ' תקלז-תקמב.

23 'Elijah Schochet, 'Lituanian Jewry', בתוך: יוסף ריבלין, משה חלמיש ורפאל שוח"ט (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2003, עמ' 86-87.

משפחה של הגאון, כגון אחיו רבי יששכר ואחיינו אברהם, וכן מקורבים, כגון רבי מנשה בר אליא ורבי ברוך שיק עסקו בחכמות חיצוניות.²⁴

יש לציין שעם תחילתה של תנועת ההשכלה וזיקתה ללימוד התנ"ך ולפרשנות המקרא התעורר ויכוח נוקב ביהדות הרבנית על היחס ללימודי המקרא. יש שראו בשיטתו של הגאון מווילנה קשר בהסכמה עם המשכילים, ויש שדחו כל קשר וניסו להתרחק מעיסוק בתנ"ך, בייחוד בקרב החסידים.²⁵ הגאון כשעצמו העריך מאוד את לימוד התנ"ך, ובחן את התלמידים שרצו ללמוד אצלו 'להיות בקי בראשונה כל כד' הספרים [של התנ"ך] עם הנקודות והטעמים עד שבדק אותם בכל אלה, ועל צבאם חכמת הדקדוק.²⁶ הוא כתב ספרי דקדוק, ואלה קובצו בספר בשם דקדוק אליהו.²⁷ ראשי עדת הפרושים, בהמשך לשיטתו של הגר"א, הקפידו על לימוד תנ"ך ודקדוק, ולפיכך בנושאים הללו הייתה רמת הלימודים בעץ חיים גבוהה. רבי זונדל סלנט כתב קיצור כללים בדקדוק.²⁸ במכתב ששלח לרופא הד"ר זאב אסיא לווינסון, שהיה בדרכו לוויילנה, הוא ביקש ממנו לקנות ספרי דקדוק של הגר"א 'כי רובם ככולם נצרכים ללימוד חכמת הדקדוק'.²⁹

בהמשך הדברים נראה כי תלמידי הגאון נשארו נאמנים לשיטה זו גם עם התחזקותה של תנועת ההשכלה, להבדיל משאר החברה החרדית.³⁰ לימוד התנ"ך היה זניח במזרח אירופה בין השאר בשל חוסר שליטה בשפה העברית ובדקדוק שלה. כמה מראשי ההשכלה ראו בחזרה לתנ"ך משימה בעלת חשיבות מרובה הן מבחינת לימודים הן מבחינה גיבוש זהות יהודית חיובית, להבדיל ממשכילים אחרים שראו בשפה העברית שפה ישנה וניסו לקדם את לימוד הרוסית.³¹

24 שוח"ט, 'הגר"א מוילנא'. על יחסם החיובי של תלמידי הגאון וממשיכי דרכו ללימודים הכלליים ראו: שיבר, 'תורת הפקידה', עמ' 127-144.

25 עמנואל אטקס, יחיד בדורו: הגאון מווילנה דמות ודימוי, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1998, עמ' 44-83; יהודה פרידלנדר, 'בירור יחסו של הגר"א להשכלה בראשיתה: הגר"א ונ"ה וייל', בתוך: ריבלין, חלמיש ושוח"ט (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, עמ' 197-206. יש שהרחיקו לכת ורואים בגר"א וביחסו ללימודי המקרא ולחכמות החיצוניות מחדש יהדות מודרנית, ראו: Eliyahu Stern, *The Genius, Elijah of Vilna and the Making of Modern Judaism*, Yale University Press, New Haven, CT 2013.

26 הקדמת בני הגר"א לביאור הגר"א על שולחן ערוך אורח חיים. על העימות בין ההשכלה לעולם הישיבות בעניין לימוד התנ"ך ראו: מרדכי ברויאר, 'המקרא בתכנית הלימודים של הישיבה', בתוך: דב רפל (עורך), מחקרים במקרא ובחינוך, טורו קולג', ירושלים תשנ"ו, עמ' 223-235.

27 קמנצקי, תורת הגר"א, עמ' תקלב-תקלו.

28 אליעזר ריבלין, הצדיק רבי יוסף זונדל מסלנט, דפוס סלומון, ירושלים תרפ"ב, עמ' סב-סה. שם מובאים כללי הדקדוק של הרב זונדל מסלנט.

29 שם, עמ' לט-מ. ראו גם: יוסף יואל ריבלין, 'זיקתם של יהודי ליטא לארץ ישראל', בתוך: נתן גורן (עורך), יהדות ליטא, א, עם הספר, תל אביב תש"ך, עמ' 481 ו-487 הערות 19-20.

30 חנה קהת, משהפכה התורה לתלמוד תורה – תמורות באידאה של תלמוד תורה בעידן המודרני, כרמל, ירושלים תשע"ו, עמ' 109-110.

31 מרדכי זלקין, אל היכל ההשכלה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2008, עמ' 153-154.

בכל הנוגע ללימודיו של הגאון מווילנה, הוא עסק לא רק בתורה אלא דגל גם בלימוד החכמות הכלליות.³² רבי ברוך שיק העיד כי הגאון אמר לו: 'שכפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי חכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה'.³³ הגאון עצמו כתב כמה חיבורים בטריגונומטריה ובאסטרונומיה.³⁴

לאריה מורגנשטרן גישה אחרת בכל הנוגע לעיסוק של הגר"א במדעים. לדעתו, הוא נבע מהניסיון לקרב את הגאולה. לכן משלא הצליח הגר"א לעלות לארץ הוא גנז, לשיטתו, את העיסוק בחכמות.³⁵ דומה כי עיסוקם של ממשיכי דרכו של הגר"א בחכמות חיצוניות והערכתם אותן מראה בעליל שהגר"א לא פסק להחשיב את לימוד החכמות עד סוף ימיו. בישיבת וולוז'ין עצמה היה היחס ללימודי חול פתוח יחסית. ידוע היה כי רבי יצחק, בנו וממשיך דרכו של רבי חיים, בעל השכלה רחבה, דובר שפות אחדות על בוריין ומתעניין בחכמת הרפואה.³⁶ שאול שטמפפר ציין: 'נראה שלא חשו [בוולוז'ין] סתירה בין העיסוק בהשכלה לבין מערכת האמונות והדעות שלהם, במרכז עמד הלימוד. אין לשכוח את ההערכה המסורתית לכתיבה עברית ולסגנון נאה וכן לבקיות בכל הספרות התורנית'.³⁷

הרב שמואל סלנט כתב למשה מונטיפיורי דברים מפורשים בעניין הצורך בלימודים כלליים ברוח הגר"א: 'ואז, מי זה האיש אשר ימנעו מלשאוב מי ידיעות או לשונות שירצה, ובפרט לשון המדינה וכתבה, כשירצה להתלמד לצורך משאו ומתנו. ומי זה אשר יסור מן האמת לאסור [...] מללמוד חכמת ומדע וכתב ולשון. ורבים מחכמי ישראל בכל דור אשר ידם רב למו בכל שבע החכמות המשרתות את התורה'.³⁸

עם איחוד קהילת הפרושים בירושלים והצורך לפתח מוסדות חינוך מסודרים ראוי לבדוק איזה חינוך התכוונו לתת לילדי הקהילה. האם קיבלו עליהם מנהיגי הקהילה את שיטתו של הגאון בנוגע למקום שיש לתת ללימוד חכמות 'חיצוניות' פרט ללימוד המסורתי

32 בכל הנוגע לעיסוק הגאון בחכמות ראו: רבי מנחם מנדל משקלוב, **ביאור הגר"א על מסכת אבות**, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ע, עמ' 10; רבי ישראל משקלוב, **פאת השולחן**, יד בנימין, ירושלים תשכ"ח, עמ' 5. רבי אברהם שמחה מתאר בשם דודו רבי חיים מוולוז'ין עד כמה רצה הגאון שיתרגמו ללשון הקודש את הספרים של יוסף פלביוס וטען שהם הכרחיים להבנת כמה סוגיות בתלמוד. ראו: יוסף פלביוס, **מלחמת היהודים נגד הרומאים** (תרגום מיוונית קלמן שולמן), הוצאת האלמנה והאחים ראם, וילנה תרמ"ח.

33 לבקשת הגאון הוא תרגם את ספר היסודות של אוקלידס מלטינית. ראו: ברוך שיק, **אוקלידס**, הוצאת ליב זושמן, האג תק"מ.

34 קמנצקי, **תורת הגר"א**, עמ' תקמא-תשמח.

35 אריה מורגנשטרן, **דוחקי הקץ – משיחיות לאחר המשבר השבתאי**, מאור, ירושלים תש"ע, עמ' 232-239.

36 שאול שטמפפר, **הישיבה הליטאית**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 61-66.

37 בעניין היחס ללימודי חול ולהשכלה בישיבת וולוז'ין ראו: שם, עמ' 171-181. ראו גם: קהת, **משהפכה התורה לתלמוד תורה**, עמ' 106-114; אבא בלושר, 'ביאליק בוולוז'ין', **מאזניים**, ד (תרצ"ה), עמ' 127.

38 הרב שמואל סלנט, **תשובות לדוח של אשר אשר ממזכרת משה**. ראו: משה מונטיפיורי, **ספור משה וירושלים** (תרגום מאנגלית אשר עמישב), דפוס אלאפין, ורשה 1876, עמ' 91.

של מקצועות הקודש? האם הם ניסו ליצור מערכת חינוך ייחודית לקהילה שרואה בעצמה את ממשית דרכו של הגאון מווילנה?

מוסדות עץ חיים לעדת הפרושים – בסימן היענות לאתגרי המציאות

הרב שמואל סלנט (1816-1909) מונה בתחילה, לאחר עלייתו ארצה, להיות 'מורה צדק' של קהילת הפרושים.³⁹ ב-1873 הוא נעתר להפצרת ראשי העדה להיקרא בתואר 'רבה של ירושלים', ובכך היה לרב הראשי האשכנזי הראשון של ירושלים.⁴⁰

דאגתו הראשונה במעלה הייתה לייסד תלמוד תורה, ובו כיתות שונות עבור ילדי ירושלים. עד אז התקיימה חברת תלמוד תורה פרושים, שסייעה לשלוח את התלמידים למלמדים פרטיים, אך הרב סלנט הבין כי יש צורך במוסד מרכזי פתוח לכולם. עוד בשנת 1841 הוא פתח שתי כיתות, והושיבו בהן שני מלמדים: רבי שמואל זילברמן ורבי יעקב ספיר.⁴¹ אנו יודעים כי ספיר (1822-1885) היה אדם משכיל, סופר ופייטן. הוא נודע לימים בזכות מסעותיו בתור שליח דרבנן הקהילה, ובזכות ספרו **אבן ספיר** על אודות יהדות תימן. דומה כי הבחירה בו כמלמד מראה את כיוון החינוך של המוסד הצומח. על הרב זילברמן ידוע לנו שעלה לארץ ב-1831 והיה גיסו של הרב שמואל סלנט.

הרב סלנט נסע לוויילנה ב-1850 בשליחות הקהילה ופעל להקים בירושלים מוסד המשך לתלמוד תורה בשם בית אולפנא. ב-1855 הקימו מוסד חינוך מסודר עם הנהלה ותקנון, ובו 18 סעיפים. הרב סלנט החליט לקרוא למוסד עץ חיים על שם הישיבה שהקים רבי חיים מוולוז'ין ב-1802, הנחשבת 'אם הישיבות' הליטאיות. נראה שהייתה גם כוונה להמשיך את מורשת הגר"א בארץ ישראל, לפי המוסד שהקים גדול תלמידיו בחוץ לארץ.⁴²

בתקנות של שנת 1855 מתוארות מגמות החינוך כך: 'הגבאים מחויבים להשגיח על כל תלמיד עד שיהיה בן שלש עשרה, ואז יבחנוהו. אם יראו שאין ברכה בקרבו ואינו מסוגל להיות חכם בחכמת התורה פטורים הגבאים לשלם עבורו שכר מלמדות. אלא שמחויבים הם להשתדל ללמדו איזו מלאכה, ושיקבעו לו עתים לתורה בלימודים כפי תכונתו שלו'.⁴³

39 בנוגע לביוגרפיה של הרב סלנט ראו: יעקב רימון ויוסף זונדל וסרמן, **שמואל בדורו: רבי שמואל סלנט**, מסלול, תל אביב תשכ"א. לאחרונה יצאה לאור ביוגרפיה מעודכנת יותר בשם **ימי שמואל**, שהיא חלק מספר מקיף על אודות הרב סלנט. ראו: נחום סילמן, **אדרת שמואל**, מהדורת ברקוביץ, ירושלים תשע"ד.

40 שם, עמ' תפח-תצ.

41 טוקצ'ינסקי, 'בתי החסד', עמ' 129.

42 להשוואה בין הישיבה בוולוז'ין לישיבת עץ חיים בירושלים ראו: יוסף שלמון, 'ישיבת "עץ חיים" בירושלים בזמנו של משה נחמיה כהני', בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2006, עמ' 192-197.

43 טוקצ'ינסקי, 'בתי החסד', עמ' 131.

בהמשך הדברים נראה כי מוסדות עץ חיים עמדו בדרישות הללו ודאגו ללמד את התלמידים מלאכה; הדבר אינו מובן מאליו עבור מוסד תורני. אותם תלמידים שעברו את המבחן הראשון, נדרשו לעבור מבחן נוסף בגיל 15. התלמוד תורה היה מחולק למחלקות (מקבילות לכיתות א-ח של ימינו) עבור תלמידים בני ארבע עד 14.⁴⁴ חשוב לציין שלאחר הלימודים בתלמוד תורה, הזהים לבית ספר יסודי וחטיבת ביניים, המשיכו ללמוד בשיבה קטנה רק התלמידים שהתאימו לכך.⁴⁵

ב-1867 מונה לראש הישיבה הרב משה נחמיה כהניו (1817-1887), תלמיד חכם ליטאי, שניהן לפני עלייתו לארץ כרבה של קהילת חסלוביץ.⁴⁶ הרב כהניו מינה את הרב זלמן חיים ריבלין (1838-1902), נכד הרב משה ריבלין משקלוב, למנהל התלמוד תורה. לטענת הרב טוקצ'נסקי, הרב ריבלין הקפיד לבחור במלמדים הטובים ביותר, ולפיכך הייתה רמת הלימודים בתלמוד תורה, על אף היותו מוסד ציבורי, טובה הרבה יותר מהלימוד הפרטני שהיה נהוג בקרב המשפחות העשירות.⁴⁷

לאחר הקמת התלמוד תורה של עץ חיים עלו כמה יוזמות, רובן של גורמים שקשורים לתנועת ההשכלה בחוץ-לארץ, לייסד בירושלים מוסדות חינוך בעלי צביון מתקדם. לדוגמה, ב-1854 תרמה משפחת רוטשילד כסף להקמת בית חינוך למלאכה, ב-1856 הקימה משפחת למל בית ספר ברוח ההשכלה הווינאית, ב-1865 הקים יוסף בלומנטל מפריז בית ספר בשם דורש ציון, ב-1879 הוקם בית יתומים על שם הרצברג, וב-1882 הוקם בית הספר לתורה ולמלאכה של כל ישראל חברים (להלן: כ"ח) בניהולו של נסים בכר.⁴⁸ עד סוף המאה ה-19 היו כמעט כל התלמידים באותם מוסדות ספרדים. ב-1886 החליטו הכוללים החסידיים להיפרד ממוסדות עץ חיים והקימו תלמוד תורה בשם חיי עולם; בהמשך עוד כוללים פתחו חדרים פרטים.⁴⁹ בכל זאת המשיכה עץ חיים להיות רשת החינוך הגדולה ביותר בירושלים, ובה יותר מאלף חניכים בראשית המאה ה-20.⁵⁰

הנהלת עץ חיים פתחה עוד ועוד כיתות כדי שכל תלמיד ילמד ברמה המתאימה לו. בזמן ביקורו האחרון של משה מונטיפיורי בארץ ב-1875 הוא ביקש ממזכירו האישי הד"ר לואיס לווה (Loewe) לבקר במוסדות החינוך השונים בירושלים ולהגיש לו דו"ח מפורט בעניינם. בבית הספר דורש ציון למדו 54 תלמידים בארבע מחלקות, בבית ספר למל למדו

44 שם.

45 שם.

46 על תולדות חייו ראו: משה נחמיה כהניו, **שאלו שלום ירושלים**, מהדורת מנחם גץ, ירושלים תשל"ט, עמ' 5-39; בצלאל לנדוי, 'לתולדות רבי משה נחמיה כהניו', **שפתי ישנים**, הוועדה להוצאת כתבי המחבר, ירושלים תשכ"ח, עמ' לו-נח.

47 טוקצ'נסקי, 'בתי החסד', עמ' 149.

48 שלמון, 'החינוך האשכנזי', עמ' 288-293. יש לציין שהתקנון של עץ חיים הוא משנת 1855, שנה לפני הגעתו של הד"ר לוסטיג פרנקל לירושלים להקים את בית הספר למל, ולפיכך אין קשר בין פרשת למל לתכנית הלימודים המקורית של עץ חיים.

49 שם, עמ' 287.

50 שם, עמ' 295.

33 תלמידים בני שבע עד 15 בשתי מחלקות.⁵¹ בביקור בעץ חיים עדכן לווה שלמדו בו 128 נערים מחולקים ל-13 מחלקות של שישה עד 17 תלמידים.⁵²

מניתוח מספר התלמידים במוסדות החינוך בירושלים שפורסם בלוח ארץ ישראל של אברהם משה לונץ אנו למדים שתלמוד תורה עץ חיים המשיך להיות הגדול מכל התלמודי תורה המתחרים. ב-1900 למדו בו כ-600 תלמידים;⁵³ וב-1914 למדו בו 830 תלמידים ועוד 250 תלמידים בסניפים בשכונות. דיווח מ-1910 מלמד כי בתלמוד תורה חיי עולם למדו 350 תלמידים. בתלמוד תורה מאה שערים, שהיה חדש יותר, למדו 300; עוד כ-750 תלמידים למדו בתלמודי תורה ספרדיים. בבתי ספר המודרניים למדו בכ"ח בבית הספר לתורה ומלאכה 300 תלמידים ועוד 85 בבית הספר למלאכה, בלמל 350 תלמידים, ובגימנסיה שנוסדה ב-1909 110 תלמידים.⁵⁴ כאמור, רבים מבוגרי התלמוד תורה לא המשיכו בשיבה הגבוהה. מעידים על כך מספרי התלמידים: בשנת 1914 למדו כ-250 תלמידים בשיבה הגבוהה של עץ חיים, ובשיבה הגבוהה של מאה שערים – 150 תלמידים.⁵⁵

בנוגע לסגנון החינוך של התלמוד תורה, הרב טוקצ'נסקי התגאה: 'בין שמות בחורי התלמוד תורה והישיבה אנו מוצאים את אלה אשר ידם כוננה את הישוב החומרי מחוץ לחומות ירושלים ואשר להם החלק הגדול בתחיית הישוב הירושלמי [...] בהתיסדות קולוניא הראשונה בארץ ישראל היא מושבה פתח תקווה'. והוא סיכם: 'הנה כי כן המשיקף השקפת שטחית על פני פעולות מוסד זה רואה גם דבר תמוה: כי התלמוד תורה והישיבה היו יסוד גם לישוב החומרי בעיר קדשנו'.⁵⁶ עם השנים הוקמו מטעם עץ חיים תלמודי תורה שכונתיים ששימשו יותר מ-15 שכונות מחוץ לחומות. הם פעלו על פי אותו דגם, ומשכורת המלמדים שולמה מהקופה הכללית.⁵⁷

בתקנון משנת 1900 צוין שמטרות החינוך של המוסד הן 'לחנך את ילדי ציון לתורה, מוסר ודרך ארץ. וכל ילד הבא לחסות בצל התורה והדת יובא אל הבית הזה, ובו ידאגו לעתידותיו לעשותו איש לה' ולאנשים'.⁵⁸

מגמות החינוך הללו הן מעיקרי השיטה של המוסדות כמו שבא הדבר לידי ביטוי בפנייה להורי התלמידים להשתתף השתתפות פעילה יותר בשכר לימוד: 'שותפים הננו בחינוך

51 מונטיפיורי, ספור משה וירושלים, עמ' 51-52.

52 שם, עמ' 62-64.

53 לוח ארץ ישראל תר"ס, הודעות, עמ' ה-ו.

54 לוח ארץ ישראל תרע"ד, עמ' מז-סב.

55 שם, עמ' נה ונט.

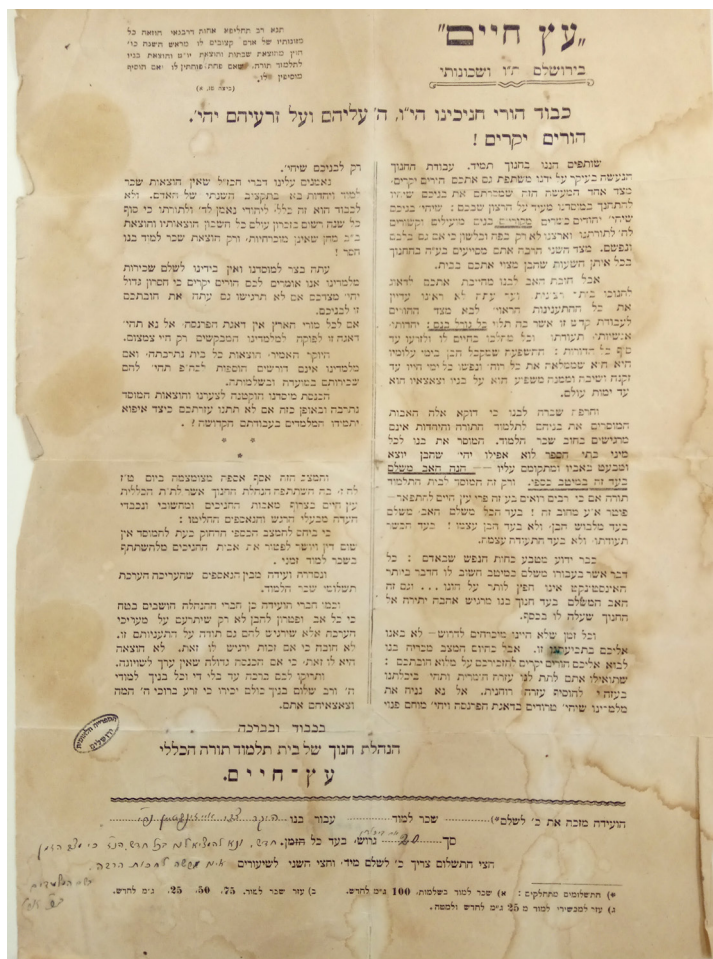
56 טוקצ'נסקי, 'בתי החסד', עמ' 133-134, הערה 2. בספר השנה של מוסדות עץ חיים תאריכי הקמתם של נחלת שבעה ושל פתח תקווה נזכרים בתור תאריכים מרכזים בתולדות עם ישראל. ראו: ספר השנה תרע"ד, לעווי ושות', ירושלים תרע"ד, עמ' 7-8. הספר נדיר ביותר ומופקד בארכיון פרטי. אני מודה לבעל הארכיון שנתן לי רשות לעיין בספר.

57 טוקצ'נסקי, 'בתי החסד', עמ' 157.

58 [עורך לא ידוע], תקנות של בית התלמוד תורה הכללית וישיבת עץ חיים, דפוס האחים סאלומון, ירושלים 1900, עמ' 2-3.

לימודים כלליים במוסדות 'עץ חיים' של תלמידי הגר"א

תמיד. עבודת החינוך הנעשה בעיקר על ידינו משתפת גם אתכם, הורים יקרים. מצד אחד המעשה הזה שמסרתם את בניכם להתחנך במוסדנו מעיד על הרצון שבכם: שיהיו בניכם יהודים כשרים מקוריים, בנים מועילים וקשורים לה', לתורתו וארצנו לא רק בפה ובלשון כי אם גם בלבם ונפשם.⁵⁹

תמונה 1: פנייה להורי תלמידי 'עץ חיים', ראשית המאה ה־20
ארכיון יהודה לייב צירלסון, ארכיון הספרייה הלאומית (להלן: אס"ל), V696 01 258

59 ראו תמונה 1. הרב יהודה לייב צירלסון (1859–1941) היה רבה של בסרביה. המסמך נמצא בתוך אגד של מסמכים המתוארכים בין 1900 ל־1920, ולפיכך התעודה המדוברת היא ככל הנראה מראשית המאה ה־20. יש לציין שתוכן המכתב הוא המשך לנאמר בתקנון של 1855 המובא במאמר של טוקצ'נסקי וכן בתקנון של 1900.

הרב טוקצ'נסקי ציין שבשנת 1888 'אשרה הממשלה יר"מ [ירוש הודה] את התלמוד תורה והישיבה בתור בתי לימוד רשמיים, לבד מהאישור של הממשלה על הבתים של התלמוד תורה ושל הישיבה שנתנה עוד מכבר'.⁶⁰ אין אנו יודעים בבירור מה משמעות אותו אישור ממשלתי, אבל אנחנו יודעים שמשנת 1869 הוחל חוק החינוך העות'מאני החדש בנוגע לפיקוח על תכניות לימודים בבתי ספר.⁶¹ כדי להבין את מגמות החינוך של עץ חיים עלינו לבחון את ההגדרה של המוסדות, לראות את ההבדלים בינם ובין המוסדות המקבילים בחוץ-לארץ וכן בינם ובין המוסדות השונים שהוקמו בירושלים באותה התקופה.

חדר, תלמוד תורה ובית ספר – ההבדלים בין המוסדות בארץ ישראל ובין אלה שבחוץ-לארץ

בקהילות היהודיות במזרח אירופה למדו רוב הבנים במה שנקרא חדר,⁶² עסק פרטי, שהמורים בו נקראו מלמדים. לא גוף רשמי ניהל את החדרים; אבל הם נוצרו מהכרח. ביישובים גדולים יחסית ובעלי אמצעים נוצרה חלוקה עניינית לפי הצרכים של הילדים,⁶³ ובמקומות קטנים ועניים יותר יכול היה מלמד לקבל ילדים בגילים שונים.⁶⁴ עבור ילדים ממשפחות עניות שלא היו מסוגלות לממן את שכר הלימוד ולשלם למלמד הייתה הקהילה מקימה מוסד בשם תלמוד תורה ותומכת בו. בדרך כלל הייתה רמת הלימודים בתלמודי

60 טוקצ'נסקי, 'בתי הסדר', עמ' 156.

61 אישור זה ניתן כחלק מן הרפורמות שנערכו במערכות החינוך העות'מאניות. על נסיבות עריכת הרפורמות ראו: Abdul Latif Tibawi, *Arab Education in Mandatory Palestine*, Luzac, London 1956, pp. 131-132. טיבאווי קיבל העתק של נוסח החוק מידי משרד החינוך של טורקיה. להבנת התהליכים ההיסטוריים שהוליכו לרפורמות בתחום החינוך ראו: ברנרד לואיס, **צמיחתה של תורביה המודרנית**, מאגנס, ירושלים תשמ"ג, עמ' 67-70, 98-103, 145-147.

62 קיימים כמה מחקרים על אודות ה'חדר' במזרח אירופה. לרשימה ביבליוגרפית ראו: אוריאל גלמן, 'החדר במזרח אירופה: מבחר בביבליוגרפי 'מוער', בתוך: עמנואל אטקס ודוד אסף (עורכים), **החדר, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2010**, עמ' 525-562. ראו גם: אליעזר מאיר ליפשיץ, 'החדר', שם, עמ' 133-188; צבי שרפשטיין, **החדר בחיי עמנו**, ניומן, תל אביב תשי"א. זלקין עסק ביחס של המשכילים במזרח אירופה ל'חדר' ולחינוך המסורתי. ראו: זלקין, **אל היכל ההשכלה**, עמ' 20-56. שטמפפר התייחס באריכות לנושא הלימוד ב'חדר' ולעניין השייכות החברתית. ראו: Saul Stemper, *Family, Rabbis and Education – Traditional Jewish Society in 19th Century Eastern Europe*, the Litman Library of Jewish Civilization, Oxford 2010, pp. 145-166. שטמפפר פרסם את המאמר גם בעברית, ראו: שאול שטמפפר, 'החדר – לימוד תורה ושימור הריבוד החברתי', בתוך: אטקס ואסף (עורכים), **החדר**, עמ' 37. הסתמכתי על הנוסח באנגלית שלפי עדות המחבר הוא מתוקן ומשופר).

63 שרפשטיין, שם, עמ' 84.

64 שם, עמ' 85.

תורה נמוכה למדי, המלמדים קיבלו שכר זעום, והכשרתם הפדגוגית הייתה לרוב דלה.⁶⁵ עם הזמן התחילו כמה תלמודי תורה להתחרות עם החדרים הוותיקים בערים אחדות. תלותם של התלמודי תורה בקהילה, שגם דאגה לרווחה הכלכלית של בני העניים, אפשרה שיפור בתדמיתם, בהשוואה לחדרים הפרטיים, שנשארו באותו מצב.⁶⁶ סיבה אחרת היא החלטת הממשלה ברוסיה לפקח על בתי הספר הציבוריים.

לרוב היו החדרים מחולקים לשלוש רמות. לימוד קריאה לילדים קטנים, אחרי כן לימוד חומש עם פירוש רש"י. התלמידים למדו קצת נביאים וכתובים, אבל רמת ההבנה של המלמדים ואידיעתם את כללי הדקדוק גרמו להם לא להתעמק בנושא.⁶⁷ אחרי כן התחילו ללמוד גמרא עד גיל 13.⁶⁸ המגמה העיקרית של החדרים הייתה להקנות לתלמידים יכולת להשתלב בחיים היהודיים, ללכת לבית הכנסת ולדעת להתפלל ולקרוא בחומש.⁶⁹

רוב הילדים הפסיקו ללמוד בגיל 13 והתחילו לסייע לפרנסת המשפחה. מיעוט ילדים שחשקה נפשם בלימוד תורה התחילו ללמוד בבית מדרש הקהילתי. לרוב סיפקה הקהילה המקומית את המינימום הדרוש למחיית אותם התלמידים, ובעלי בתים אמידים הזמינו אותם לכמה ארוחות בביתם. בדרך כלל רק אלו שהיו מסוגלים ללמוד גמרא עצמאית למדו בבית מדרש, וכך נוצר מעמד מיוחד לאותם הצעירים שהתכוונו להיות תלמידי חכמים בעתיד.⁷⁰ אף ששיטת ה'חדר' הייתה שוויונית יחסית, בפועל שמר הדור החדש על המעמד של הדור הקודם. צעיר שהיה מסוגל ללמוד בבית המדרש היה שידוך טוב עבור עשירי העיריה ומקור להערצה בתור תלמיד חכם.⁷¹

באותם החדרים לא לימדו לכתוב מכמה סיבות: מאז המצאת הדפוס נפוצו הספרים הבסיסיים, והתלמיד לא נזקק לכתוב את הנוסח הנלמד בכתב יד; וכן לא היה צורך לדעת לכתוב בלשון הקודש, אילו נזקקו למסמך היו פונים לסופר או ללבלר; מלאכת הכתיבה דרשה גם כסף לנייר כתיבה, דיו וקסת שהיו יקרים ומקום לשולחנות כתיבה, בחדרים שהיו קטנים למדי.⁷²

65 שם, עמ' 130. זלקין ציין שהרמה הנמוכה של המלמדים הן מבחינת התמצאות בחומר הנלמד הן מבחינת כישורים פדגוגיים הייתה אחת הסיבות העיקריות להתנגדות המשכילים למערכת החינוך המסורתית. ראו: זלקין, **אל היכל ההשכלה**, עמ' 40-44.

66 שרפשטיין, **החדר בחיי עמנו**, עמ' 132. ראו גם: Stemper, *Family, Rabbis and Education*, p. 148, note 10.

67 Ibid., p. 155. הוא ציין שלא הקפידו בחדרים על המבנה הקדום של לימודי מקרא, משנה ותלמוד. במזרח אירופה העדיפו להגיע מהר ללימוד הגמרא, המעניין יותר, ולא למדו משנה לימוד מסודר.

68 שרפשטיין, **החדר בחיי עמנו**, עמ' 84-85; 150-152. Stemper, *Family, Rabbis and Education*, pp. 150-152; 85-84.

69 Ibid., p. 154.

70 Ibid., pp. 156-164.

71 Ibid., p. 165.

72 Ibid., pp. 152-153; זלקין, **אל היכל ההשכלה**, עמ' 38. מבחינה מספרית אחוז קטן מיהודי מזרח אירופה ידע קרוא וכתוב בעברית או ביידיש. ראו: שאול שטמפפר, 'ידיעת קרוא וכתוב אצל יהודי מזרח אירופה בתקופה החדשה: הקשר, מקורות והשלכות', בתוך: שמואל אלמוג ואחרים (עורכים),

הורים שהיו מעוניינים כי ילדיהם ידעו לכתוב הביאו מורה מיוחד לכתובה – שרייבער.⁷³ לפעמים אותו מורה לימד גם חשבון בסיסי, שלא נלמד בחדרים. אפשר לסכם שבחדרים ובתלמודי תורה עסקו אך ורק בלימודים תורניים, ולימוד מקצועות אחרים הצריך פנייה למורים פרטיים ייעודיים.⁷⁴

מצב לימודי היסוד בקהילות היהודיות במזרח התיכון דמה למתואר לעיל. ההבדל הגדול בין החדר המזרח-אירופי לכתאב, מקבילו בארצות האסלאם, היה בלימוד המקרא. בקהילות המזרח-תיכוניות היה הדגש במיוחד על לימוד התנ"ך, ולימוד התלמוד התחיל בגיל מבוגר יותר.⁷⁵ עם הקמת כי"ח בשנת 1860 נפתחו בתי ספר מודרניים בערים מרכזיות בקהילות המזרח התיכון והאימפריה העות'מאנית, והדבר חיזק את רמת הלימודים הכלליים אבל הוריד מאוד את רמת לימודי הקודש.⁷⁶ מגמה דומה ניכרה גם במזרח אירופה עם הקמת בתי ספר ברוח ההשכלה שהודגש בהם לימוד התנ"ך יותר מלימוד המשנה והתלמוד.

המונח 'בית ספר' נזכר עוד בתלמוד הירושלמי, ושם נכתב בנוגע לשמעון בן שטח כי הוא התקין את הבאת התינוקות לבית הספר.⁷⁷ בראשית תקופת ההשכלה היה פירוש המונח 'בית ספר' מקום אשר מקנים בו השכלה רחבה ולא רק השכלה תורנית.⁷⁸ בית הספר הראשון שהקימו משכילים בברלין עוד ב-1778 נקרא חינוך נערים, ובו למדו גרמנית, צרפתית, חשבון, גאוגרפיה ומדעים. לימודי הקודש הומרו ללימודי דת במובן כללי יותר.⁷⁹ אכן, במחשבת המשכילים החדר נחשב מערכת מנוונת שדורשת שינוי של ממש. זלקין ציין ארבע סיבות מרכזיות:

תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 459-484.

73 שרפשטיין, החדר בחיי עמנו, עמ' 119-120. היו מקפידים יותר על למידת הכתיבה לבנות, אבל כשהיה ה'שרייבער' ממילא מגיע לבית של המשפחה הוא היה מלמד בנים לכתוב בלשון הקודש.

74 Stemper, *Family, Rabbis and Education*, pp. 152-153. ליפשיץ ציין שבחדרים השתמשו אך ורק בסיפורים, בחומשים ובמסכת של התלמוד הנלמדת. לא למדו לא דקדוק ולא מקצועות אחרים. ראו: ליפשיץ, 'החדר', עמ' 160-161.

75 שרפשטיין, החדר בחיי עמנו, עמ' 249-250.

76 ירון הראל, 'מפתיחות להסתגרות: מניעי התמורה ביחסה של האליטה התורנית המזרח תיכונית לערכי המודרנה', *AJS Review*, 26, 2 (2002), עמ' ב-1.

77 התלמוד הירושלמי, כתובות ח, יא.

78 על יסודות החינוך של בתי הספר ראו: נפתלי הרץ ויזל, *דברי שלום ואמת*, הוצאה עצמית, ברלין תקמ"ב, עמ' 3; יהודה ליב בן זאב, *בית הספר*, אנטון עדלען פון שמיד, וינה 1835. על התהליכים שהביאו להקמת בתי ספר כתחליף לחדר המסורתי ראו: רחל אלבוים-דרור, 'מסלולי מודרניזציה בחינוך – מהחדר לבית הספר', בתוך: אטקס ואסף (עורכים), החדר, עמ' 57-76. על התנגדותם של כמה מאנשי הממסד הרבני לתכניות הללו ראו: שמואל פיינר, *מהפכת הנאורות*, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ב, עמ' 113-129.

79 שם, עמ' 132-137.

1. מרחב הלימודים בחדר קטן וסגור, ולרוב לא בריא. בתלמודי תורה הציבוריים היה המצב גרוע עוד יותר כי הם יועדו לבני עניים, והתנאים בהם היו לא נאותים.⁸⁰
2. אוכלוסיית התלמידים. ה'חדר' היה הטרוגני מבחינה גילית. באותה כיתה יכלו ללמוד בני שלוש ובני שש. גם מספר התלמידים היה תלוי במצב החברתי-כלכלי של ההורים. עשירים בלבד יכלו להרשות לעצמם להעסיק מלמד לילדים מעטים.⁸¹
3. תוכן הלימודים. המשכילים ראו בעיסוק בטקסטים הקנוניים, בייחוד במשנה ובתלמוד, לימודים מנותקים מעולמם של הילדים. גם לא נלמדו כלל לימודים כלליים, כגון חשבון ושפות שסייעו להיטמעות התלמידים בחברה המודרנית. השפה העיקרית הייתה יידיש, והטקסטים כתובים בעברית ובארמית. רוב העיסוק היה בתרגום הטקסט, ובדבר זה התקשה המלמד בעצמו.⁸²
4. צוות ההוראה היה בעייתי ביותר בעיני המשכילים. למלמדים לא הייתה שום הכשרה פדגוגית, ובוודאי לא היה פיקוח כלשהו על הלמידה.⁸³

בסוף המחצית הראשונה של המאה ה-19 התחילו משכילים ליטאים להנהיג כמה רפורמות בתלמודי התורה הציבוריים. במינסק, דוד לוריא הנהיג תכנית, ובה לימודי תנ"ך, תלמוד, מוסר, עברית, רוסית, אריתמטיקה, גאוגרפיה וקליגרפיה.⁸⁴ נשאלת השאלה אם צביונם של מוסדות החינוך שהוקמו בירושלים משנות הארבעים של המאה ה-19 ייחודי או שהוא עוצב על פי המקובל בקהילות מוצאם בחוץ-לארץ. יעקב לנדאו כתב שכל המוסדות החינוך המסורתיים של ירושלים – חדר, תלמוד תורה וישיבה – 'הם העתק המדויק של אותם המוסדות בארצות מוצאם'.⁸⁵ לדבריו, הדבר נבע בייחוד בשל השימוש במוסדות החינוך השונים באותן שפות שדיברו הקהילות היהודיות בארץ ישראל: יידיש, ערבית או לדינו.⁸⁶ מחקר מעמיק על צביון מוסדות החינוך בירושלים מראה שקיימים הבדלים בינם ובין המוסדות בחוץ-לארץ. רוב הילדים בירושלים למדו במסגרות קהילתיות, ולא ב'חדרים' פרטיים. הכוללים השונים הקימו כמה תלמודי תורה, ובהם כיתות או מחלקות לפי גילים ותכנית לימודים. להבדיל מהמצב בחוץ-לארץ, התלמוד תורה בארץ ישראל היה מוסד ציבורי, ולמדו בו ילדים עניים וגם ילדים מהמעמד הגבוה. המונח הגלותי 'מלמד', המתייחס לאדם שמלמד ילד או כמה ילדים, לא היה שכיח בארץ. שלמון ציין

80 זלקין, אל היכל ההשכלה, עמ' 29.

81 שם עמ' 33-36.

82 שם, עמ' 36-39.

83 שם, עמ' 40-45.

84 שם, עמ' 61.

85 Jacob Landau, 'The Educational Impact of Western Culture on Traditional Society in 19th Century Palestine', in: Moshe Maoz (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Magnes Press, Jerusalem 1975, p. 500

Ibid., pp. 499-507 86

שתלמוד תורה עץ חיים היה מוסד ציבורי ושוויוני.⁸⁷ להבדיל מן המקובל בחוץ-לארץ, קבע שלמון: 'ההישגים הלימודיים במערכת החינוך הציבורית עלו על ההישגים במסגרות פרטיות, וירושלים הייתה הראשונה בעולם היהודי ביצירת מערכת שוויונית ברמה גבוהה, לכל רמות הגיל'.⁸⁸ בנוגע למקצועות אשר נלמדו בתלמודי תורה הודגשה גם מלאכת הכתיבה. בירושלים למדו רוב הילדים קרוא וכתוב, בעץ חיים וגם בחיי עולם למדו כולם לכתוב; כאמור, בתלמודי תורה בחוץ-לארץ לא למדו כתיבה.⁸⁹

עד תחילת המאה ה-20 הקפידו המוסדות הדתיים להיקרא תלמודי תורה ולא בתי ספר. ראינו כי הסיבות היו בעיקר היבדלות מהמוסדות של תנועת ההשכלה. עם התגבשותם של זרמים שונים בחינוך היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי התגבש זרם דתי-לאומי אשר זוהה עם תנועת המזרחי; זו הקימה בתי ספר אשר משלבים לימודי קודש ולימודי חול ונתמכים על ידי הוועד הלאומי.⁹⁰ חברי אגודת ישראל של ארץ ישראל היו חלוקים ביניהם על אודות שילוב המוסדות עם מוסדות הוועד הכללי. אחד הנימוקים של הקנאים נגד מינויו של הד"ר אוירבך, איש אגודת ישראל מקלן, למנהל התלמוד תורה בני ציון בירושלים היה: 'בכל מקום שיש דוקטור מוכח הדבר שישתנה מתלמוד תורה לבית ספר. לבד הסכנה הזאת, רק השם דוקטור בעצמו הראה הניסיון שזה מזיק לרוח התלמידים כי הם מביטים אל המנהל בתור סמל למסור עצמם ללימודי חול'.⁹¹

אבחן כאן אם המונח 'תלמוד תורה' בהכרח מסמל התנגדות מוחלטת לכל לימוד שאינו קודש. נוסף על כך, התחום של לימודי קודש בעצמו רחב וכולל גישות שונות. לכן עלינו להגדיר את המונחים של לימודי קודש ולימודים כלליים שאנחנו עוסקים בהם במאמר.

לימודי בסיס – לימודים לשם מקצוע או לימודים קנוניים

המונח 'לימודי בסיס' או 'לימודי יסוד' (במקור הלטיני שלו Core Curriculum) מציין את מכלול הלימודים או המונחים שכל תלמיד אמור לדעת. הרעיון שביסודו גובש עוד בימי הביניים, שאז החליטו כמה אוניברסיטאות באירופה כי כל תלמיד צריך לרכוש ידע בסיסי ואחיד.⁹²

87 שלמון, 'החינוך האשכנזי', עמ' 282-283.

88 שם.

89 בהודעה מטעם 'חיי עולם' צוין שהתלמוד תורה העסיק מורה מיוחד ללמד את מלאכת הכתיבה. ראו: אברהם משה לונץ, *לוח ארץ ישראל שנה חמישית*, הוצאת לונץ, ירושלים תרנ"ט, הודעות עמ' ח.

90 על התהוות הזרמים בחינוך משנות העשרים של המאה ה-20 ראו: שמעון רשף ויובל דרור, *החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948*, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 17-24.

91 פרידמן, *חברה ודת*, עמ' 253-257.

92 David Hamilton, *Towards a Theory of Schooling*, Routledge Revivals, Oxford 2013, p. 55. מהמאה ה-18 אנו עדים למעורבות של מדינות הלאום בעיצוב תכניות החינוך, ראו למשל: Arie Wilschut, 'History at the Mercy of Politicians and Ideologies: Germany, England, and the Netherlands in the 19th and 20th Centuries', *Curriculum Studies*, 42, 5 (2010), pp. 693-723.

לימודים כלליים במוסדות 'עץ חיים' של תלמידי הגר"א

במאה ה-20 התחיל רעיון 'לימודי בסיס' להתפשט הן במוסדות להשכלה גבוהה הן בקרב משרדי החינוך של כמה מדינות באירופה, בארצות הברית וביפן. בבסיס הצורך לספק השכלה בסיסית לכלל התלמידים עומדות כמה מגמות. יש הרואים ב'לימודי בסיס' ארגז כלים שמקנה לתלמיד הצעיר מיומנויות לחיים, מסייע לו בהשתלבות בחברה ומאפשר לו להתפרנס בכבוד. לשם כך התעמקו תכניות הלימודים בניתוח טקסטים קנוניים, במתן גישה למקורות שקשורים לתרבות המקומית ולפעמים גם הכללית. לימודי הבסיס מאפשרים לבנות מכנה משותף בין תלמידים. המחנך האמריקני רלף טיילר (Tyler) הגדיר את תכניות הליבה כך:

כאשר נושא חדש מתעורר, השאלה הבסיסית היא מהי הליבה המשותפת של הידע שכל התלמידים מצופים ללמוד? הקוריקולום נראה מורכב משני חלקים: ליבה משותפת, ונושאים פריפריאליים המספקים הנחיות להבדלים שבין אוכלוסיית הסטודנטים הקשרים הסביבתיים ומטרה.⁹³

יש לציין שהוגי דעות משכילים ראו צורך להתוות קווים עקרוניים בנוגע לתכנית הלימודים הרצויה והמתאימה למרחב היהודי התרבותי ממזרח אירופה. ריב"ל (יצחק בן לווין) 1860-1788 הדגיש:

אין צורך שיהיו כל העם מקטן ועד גדול כולם רבנים, כולם חכמים [...] כולם רופאים ופילוסופים, די שימצא מכל אלה אחד מעיר ושנים ממשפחה [...] די לאיש ישראל מההמון לדעת התנ"ך עם פירוש מספיק [...] וידע קצת דינים הכרחיים מהשולחן ערוך, וידע גם קצת לשון המדינה בכתב ולשון, וקצת חשבון, וידע לקרוא בלשון הקודש גם לכתוב בלשון הקודש קצת.⁹⁴

במאמר אתיחס למונח 'לימודי בסיס' במובן הרחב ביותר, הן מבחינת ארגז כלים חברתיים הן מבחינת ארגז כלים לצורך כושר השתכרות.⁹⁵

93 יובל דרור, כלים שילובים בחינוך הלאומי, מאגנס, ירושלים 2006, עמ' 223. דרור עסק בלימודי ליבה בבתי ספר לאומיים בתחילת המאה ה-20 וברצון לבנות מכנה משותף, ובו לימודי חול ולימודי יהדות, לכלל בתי הספר. ראו: שם, עמ' 223-236. למונח 'לימודי ליבה' נקשרו משמעויות שונות, ולכן השתמשתי במונחים 'לימודי בסיס' או 'לימודי יסוד'.

94 ריב"ל, בית יהודה, מנחם מן ושמחה זימל, וילנה תקצ"ט, עמ' 148. בנוגע להיבטים שונים בתכניות לימודים משכיליים ראו: זלקין, אל היכל ההשכלה, עמ' 146-160.

95 אני מודה לפרופ' חנן אלכסנדר מאוניברסיטת חיפה שהאיר את עיניי בניתוח. הוא הדגיש את חשיבות הלימודים הקנוניים כמרכיב המרכזי ב-core curriculum. להרחבה ראו: Albert Victor Kelly, 1-55. *The Curriculum: Theory and Practice*, Sage, Thousand Oaks, CA 2004, pp. 1-55. כי חשוב להפריד בין לימודים מעשיים שמטרתם להקנות כלים בסיסיים לחיים, כגון שפה, חשבון, כתיבה ודקדוק ללימודים שעוסקים בידיעות כלליות יותר שמטרתן לסייע לתלמידים להיות מעורים בחברה הכללית, כגון היסטוריה, גאוגרפיה וספרות. ההבחנה ביניהם מהותית ופעמים רבות אין היא מובנת דיה.

תכנית הלימודים הייחודית של עץ חיים בלימודי קודש ובלמודי חול

הנהלת עץ חיים שמה לה למטרה לבנות תכנית לימודים מסודרת הן במקצועות לימודי הקודש הן במקצועות החול, ולהקנות לתלמידים כלים למציאת פרנסה גם מחוץ למקצועות הקודש.

ב־1855 קבעה ההנהלה את תכנית לימודי הקודש לפי מחלקות: מחלקה הראשונה: לימוד מקרא ותנ"ך. מחלקה שנייה: גמרא עם רש"י. מחלקה שלישית: גמרא עם רש"י ופירושי התוספות. מחלקה הרביעית: לימוד גמרא, תוספות, פירוש הרי"ף (הרב יצחק אלפסי) והרא"ש (רבנו אשר) וכן לימוד הלכה בשולחן ערוך.⁹⁶ הלימוד הדרגתי ומכוון להבנת ההלכה ללא פלפול, לפי שיטתו של הגאון מווילנה.⁹⁷

נוסף על התכנית האלה דאגה הנהלת המוסד לתכנית לימוד מקצועות כלליים; הרב טוקצ'ינסקי הדגיש את חשיבותם: 'כל מי שביקר את מחלקות התלמוד תורה ובחן היטב את התלמידים יצא תמיד שבע רצון ומתפעל על טיב הלימודים: מהילדים בנוגע לדקדוק ומבטא הלשון ודברי ימי ישראל, מהנערים והבחורים בנוגע לבקאות, הבנה ושום שכל'.⁹⁸ הרב טוקצ'ינסקי ציין: 'מימי כהונת הרב זלמן חיים ריבלין מ־1867 עד 1902, נעשו סידורים נכונים גם בלימוד מלאכת הכתיבה, ורבים מהנערים הצטיינו גם בכתב, לשון וחשבון'.⁹⁹ בתקנות של שנת 1890 נכתב: 'סופרים קבועים יבואו בכל יום ללמד את התלמידים שפת קדשנו ומעשה הכתב וסדר החשבון'.¹⁰⁰ מטרת לימודים אלו הייתה לסייע לבוגרי המוסד להתפרנס בכבוד: 'רוב האנשים המתפרנסים מהוראת כתב ולשון הקודש, בכללם רוב סופרי מוסדי הציבור [בעבר ובהווה] התלמדו את מלאכתם זו בבית התלמוד תורה'.¹⁰¹ לימוד תנ"ך כחלק מתכנית הלימודים היה ייחודי לעץ חיים. מעדויות של בוגרי המוסד, תלמידי הרב כהני, לימוד התנ"ך היה על דרך הפשט בעיקר בעזרת פירושו של אבן עזרא ואפילו בביאור.¹⁰² של מנדלסון.¹⁰³

96 טוקצ'ינסקי, 'בתי החסד', עמ' 133-134. בנוגע לפירוט המקצועות ראו: מונטיפיורי, ספור משה וירושלים, עמ' 62-64.

97 ראו הקדמה של בני הגאון הרב אברהם והרב אריה לייב על ביאור הגר"א על שולחן ערוך אורח חיים בתוך: זיכרון אליהו על גודל מעלת רבנו הגדול רבי אליהו מווילנה מלוקט מדברי תלמידיו, [חמו"ל], בני ברק תשמ"ט, עמ' 47-50.

98 טוקצ'ינסקי, 'בתי החסד', עמ' 150.

99 שם.

100 תקנות תלמוד תורה עץ חיים לשנת תר"ן, אס"ל, L1582.

101 טוקצ'ינסקי, 'בתי החסד', עמ' 151.

102 ספר הביאור, הידוע גם בשם נתיבות השלום הוא תרגום מועד לגרמנית של חמישה חומשי התורה מאת משה מנדלסון. הוא ראה אור בסוף המאה ה־18.

103 שלמון מביא עדויות של פנחס גרייבסקי ושל אברהם משה לונץ. ראו: שלמון, 'ישיבת עץ חיים', עמ' 201. לונץ יליד 1854, עלה ארצה ב־1869 והתחיל ללמוד מיד בעץ חיים; וגרייבסקי נולד ב־1873 בירושלים ולמד מגיל צעיר בעץ חיים. לפיכך שהעדות שלהם מקיפה תקופה של יותר מעשר שנים.

לימודים כלליים במוסדות 'עץ חיים' של תלמידי הגר"א

תמונה 2: תקנון תלמוד תורה 'עץ חיים'
פריט נדיר, הספרייה הלאומית

בספר השנה של תלמוד תורה עץ חיים תרע"ד הובא תיאור של הבחינה שנערכה בחול המועד סוכות תרע"ג (1913), וחולקו בה פרסים על שם הגאון רבי יהושע זעליג פרסיץ ממוסקוואה.¹⁰⁴ צוין שבבחינה בתנ"ך נבחנו 14 מועמדים, נערכו מבחנים מקדימים, ולאחר החג עלו שלושה מועמדים לשלב הסופי, ולפיכך נראה שהחידון הראשון לתנ"ך לנוער בירושלים בעת החדשה נערך בעץ חיים.

להבדיל ממוסדות החינוך של היישוב הישן, כגון חיי עולם ומאה שערים, שהתנגדו ללימודי חול, החליטו ב-1918 מוסדות הוועד הכללי כגון עץ חיים ובית החולים ביקור חולים להזמין את הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב של יפו והמושבות שישב בלונדון

הד"ר לווה העיד לפניו שבמחלקה 10 בתלמוד תורה 'יש בה' 12 נערים ולומדים חומש עם ביאור מהר"ם מענדעלזאהן. ראו: מונטיפיורי, ספור משה וירושלים, עמ' 63. בנוגע ליחסים של רבני ליטא להשכלה ול'ביאור' ראו: אטקס, יחיד בדורו, עמ' 44-83.

104 ספר השנה תרע"ד, עמ' 36-37. בנוגע להיסטוריה של הפרסים. ראו: פנחס גרייבסקי, פרסי פרסיץ בשנות תרע"א-תרע"ה, דפוס סלומון, ירושלים תרצ"ד. ראו כתבה על החידון בעיתון המודיע, 8.11.1912, עמ' 5. החידון היה כנראה אירוע מיוחד שזכה לסיקור עיתונאי. לא מצאנו אזכור לשום אירוע דומה במוסד אחר.

בעקבות המלחמה, לכהן כרבה האשכנזי של ירושלים.¹⁰⁵ הרב קוק דגל בשילוב של לימודי חול: 'אנו מחויבים [...] רק להכשיר את הבנים המתחנכים בדרך התורה והמצוות למלחמת החיים בשפות ומדעים היותר נחוצים'.¹⁰⁶ הקנאים התנו את הסכמתם למינוי הרב קוק בחתימתו על החרמות נגד בתי הספר ו'החינוך הנוכרי', אולם הדבר לא התקבל.¹⁰⁷ לפיכך כיהן הרב קוק, חניך וולוז'ין וממשיכי דרכו של הגר"א, כנשיא מוסדות עץ חיים והיה לדמות הרבנית החשובה ביותר בארץ המתירה ודוחפת ללימודי חול.

בוגר עץ חיים החפץ בעילום שמו, שלמד בתלמוד תורה בשנים 1937-1940 ומילא אחרי כן תפקיד בכיר, הדגיש לפניי כי לימודי החול שנלמדו בתלמוד תורה היו ברמה גבוהה וכי המוסד דאג למורים מקצועיים ובעלי ניסיון רב.¹⁰⁸ מתעודת לימודים משנת 1939 משתקף שהמקצועות אשר נלמדו בלימודי הקודש היו תורה, נביאים ותלמוד. באותה שנה למדו התלמידים 45 פרקים בנביאים הראשונים, ובמקצועות החול הם למדו כתיבה תמה, הכתבה, סגנון, דקדוק וחשבון.¹⁰⁹ אותו בוגר סיפר שבאותן השנים פתח המוסד מכון ללימוד דרשות כדי להקנות לתלמידים שרצו בכך כללי רטוריקה ונאום.

בכל הנוגע להכשרת התלמידים להשתלבות מקצועית בתור פקידים, מורים ללשון ומקצועות מסחר, היו לימודי החול חלק מהמאמצים של הפרושים לבסס תשתית כלכלית עצמאית ולהימנע מתלות יתרה בכספי החלוקה.¹¹⁰ בעשורים הראשונים לקיומם של המוסדות הם אולי לקחו חלק בתהליך היצרני שהתחיל עוד מימי ביקורו השני של מונטיפיורי בארץ ב־1839; אחרי כן הוא היה לגורמה עם התפתחות היישוב עם העליות הראשונות.

להבדיל מעץ חיים, בבתי ספר המודרניים דוגמת למל, בית היתומים הרצברג וכי"ח, נלמדו בלימודים הכלליים מקצועות רבים אחרים, ובהם שפות, טבע, מוזיקה ואומנויות.

105 פרידמן, *חברה ודת*, עמ' 87-88.

106 שם, עמ' 100.

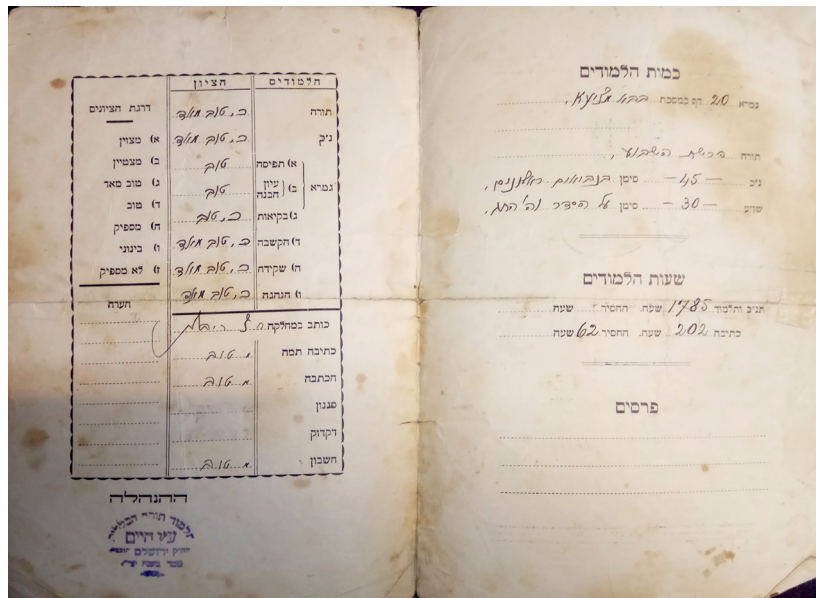
107 שם, עמ' 91, הערה 11.

108 גורם בהנהלת התלמוד תורה עץ חיים הפנה אותי לאותו בוגר בשנת 2022. נפגשתי אִתּוֹ פעמיים, בביקור הראשון הוא הסביר לי על חשיבות לימודי החול בעץ חיים ועל טיב המלמדים; בביקור השני הוא מצא את תעודת הלימודים שלו מכיתה ז', ובה פירוט כל המקצועות שנלמדו, והרשה לי לצלם אותה.

109 אני מודה לאותו בוגר שהרשה לי לצלם את תעודת הלימודים, שהיא מסמך נדיר במינו. לא ידוע לי על עוד תעודה מקורית מאותה תקופה שהיא עדות נאמנה על המקצועות שנלמדו בתלמוד תורה.

110 התהליכים של התמודדות עם המודרנה והרצון להשאיר את החלוקה לתלמידי חכמים נדון בהרחבה. ראו: ישראל ברטל ושמעון שמיר, *בית סלומון, שלשה דורות של מחדשי היישוב*, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ד, עמ' 46-58; ישראל ברטל, 'תוכניות ההתיישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ ישראל', *שלם*, ב (תשל"ו), עמ' 231-296; משה סמט, *משה מונטיפיורי מציאות ואגדה*, כרמל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 129-135; יעקב ברנאי, 'לקראת תמורות בירושלים במאה ה־19', *סיני*, פא (תשל"ו), עמ' קנא-קנה; צבי קרגילה, *היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי*, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תש"ן, עמ' 151-155.

לימודים כלליים במוסדות 'עץ חיים' של תלמידי הגר"א

תמונה 3: תעודת לימודים מתלמוד תורה 'עץ חיים' משנת 1939 באדיבות בעל התעודה

עם הקמת בתי מדרש למורים בסוף המאה ה-19 עלתה רמת הלימודים הכלליים בבתי ספר אלה מאוד גם בהשוואה לרמתם בתלמוד תורה.¹¹¹

תכניות מיוחדות ללימודים מקצועיים עבור התלמידים חלשים – מכון תורת חיים

ראינו כי מוסדות עץ חיים החליטו עם הקמתם לפתוח בתוך התלמוד תורה מגמה ללימודי מלאכה לתלמידים שהתקשו בלימודים התורניים. בדיווח של מונטיפיורי בעקבות ביקורו ב-1875 צוין: 'במחלקה זו יכנסו נערים אשר אין להם הכישרון ולא יצליחו ללימוד [...] וישלחו אותם ללמוד איזה מלאכה ועבודה [...] וישלמו לאומן בעת לימוד מלאכתו [...] ורק שתי שעות ביום ילמדו את עיקרי הדת'.¹¹²

111 שלמון, 'החינוך האשכנזי', עמ' 289-292. רשימות מפורטות של המקצועות לפי בתי הספר מובאות גם בלוח ארץ ישראל של לונדון בשנתונים הרלוונטיים. רחל אלבוים-דרור מציינת שב-1867 התלונן קרל נטר על רמתם של בתי הספר המודרניים בירושלים, אבל משנת 1882, עם הקמתם של בתי הספר של כ"ח תורה ומלאכה ובית הספר למלאכה, עלתה מאוד רמת החינוך. ראו: אלבוים-דרור, **החינוך העברי**, א, עמ' 90, 99-106.

112 מונטיפיורי, **ספור משה וירושלים**, עמ' 52. לעיון במקצועות שנלמדו ראו גם: 'תקנות וסדר הנהגות התלמוד תורה וישיבה עץ חיים' [משוער מ-1890], אס"ל, L1582.

לאחר שנים מספר הרחיבה הנהלת התלמוד תורה את התכניות האלה גם לתלמידים שלמדו במוסדות אחרים. בשנת 1910 יצאה לאור חוברת הנושאת בכותרת: **מכון דרכי חיים: בית לימוד מלאכה על טהרת הקודש / נוסד ונתמך ע"י פקידים ואמרכלי עיר הקודש בארצות אשכנז והולנד**.¹¹³ מעיון בחוברת זו מתברר שארגון הפקידים והאמרכלים של אמסטרדם ביקש מנציגו בארץ רבי יונתן בנימין הלוי הורוביץ לדאוג לאותם תלמידים אשר לומדים בתלמודי תורה ומתקשים בלימודים תורניים, שיוכלו ללמוד מקצוע במוסד תורני הולם.¹¹⁴ הרב הורוביץ פנה לרב שמואל סלנט, וזה נתן לו את ברכתו להקים מוסד ללימוד מלאכה לבנים 'על טהרת הקודש'.¹¹⁵

הנהלת עץ חיים הסכימה שהמכון יפעל בין כתליה, ובאייר תרס"ט נפתחה מחלקה ללימוד מסגרות. המכון זכה גם בהסכמה נלהבת של הרב חיים ברלין, בנו של הנצי"ב. מיד יצאו מתנגדים לעניין מקרב הכוללים החסידיים, והוציאו לאור חוברת נאצה בכותרת להט החרב. הרב הורוביץ העיד שהרב סלנט לא התייחס כלל להתנגדויות אלו.¹¹⁶ בחוברת לסיכום השנה הראשונה של פעילות המכון נדפסה רשימה של ארבעים תלמידים שלמדו לפני כן בתלמודי תורה שונים בירושלים; ארבעה מהם למדו לפני כן בבית ספר למל, ושלשה – באליאנס.

הרב הורוביץ ציין שהיוזמה לפתוח כיתות ללימודי מלאכה התחילה ביפו בתלמוד תורה שערי תורה: 'ועל הטוב יזכר הכהן הגדול מאחיו הגאון [...] הרב אברהם יצחק הכהן קוק אב בית הדין יפו והמושבות [...] והיה המתחיל בהוצאת רעיון זה לפועל בכוונתו כיפו בית לימוד מלאכה לחניכי התלמוד תורה "שערי תורה" דשם. וגדולי רבני ירושלים הסכימו עמו והודו לו'.¹¹⁷ שערי תורה הוקם ב-1886, ונלמדו בו לימודי חול. הוא עמד בפיקוחו של האדר"ת – הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, סגנו של הרב שמואל סלנט וחותנו של הרב קוק.¹¹⁸

113 הרב יונתן בנימין הלוי הורוביץ, **מכון דרכי חיים**, דפוס לונץ, ירושלים תר"ע (ספר נדיר זה נמצא בספרייה הלאומית). למיטב ידיעתי, המכון לא הוזכר בשום מחקר אקדמי. אמנם סילמן הביא את סיפורו, אבל הסתייג מיד והביא בשם הרב יעקב ישראל קנייבסקי 'שכל זה היה שייך אז שהאוויר היה צלול [...] לא כן היום [...] אלו העוזבים את ספסלי בית המדרש בקטנותם מי יודע מה תהא אחריתם'. ראו: סילמן, **אדרת שמואל**, עמ' תקצז-תקצח. הציטוט מובא ללא מקורות.

114 רבי יונתן בנימין הורוביץ (1866-1940) עלה ארצה ב-1908 ושימש ראש הכולל הולנד ודויטשלנד (הו"ד) ונציג הארגון של הפקידים והאמרכלים של אמסטרדם בארץ ישראל.

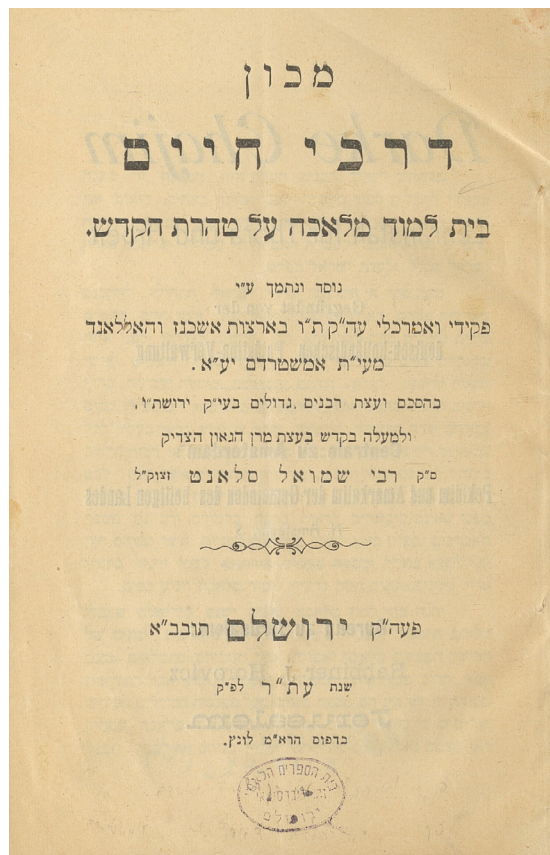
115 הורוביץ, **מכון דרכי חיים**, עמ' 2.

116 שם, עמ' 7, הערה 1.

117 שם, עמ' 5.

118 רוני באר-מרקס, 'תלמודי תורה מתוקנים בין שמרנות לתעוזה: המקרה של "שערי תורה"', בתוך: דימטרי שומסקי, יונתן מאיר וגרשון דוד הונדרט (עורכים), **עם ועולם: שי לישראל ברטל**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תש"ף, עמ' 192.

לימודים כלליים במוסדות 'עץ חיים' של תלמידי הגר"א

תמונה 4: שער הספר מכון דרכי חיים, 1910
פריט נדיר, הספרייה הלאומית

שערי תורה דמה באורחותיו לעץ חיים; מוסדות אלו לא היו חלק מהאורתודוקסייה הקיצונית שצמחה בירושלים.¹¹⁹ במסמך נדיר משנת 1908 שעוסק בתכניות הבניין החדש שתוכנן לקום במחנה יהודה צוין שיהיו בו חמישים חדרים ללימודי קודש וארבעה אולמות ללימודי כתב, לשון וחשבון.¹²⁰

דומה כי הגישה לחינוך התלמידים שהתקשו במקצועות העיוניים, אשר הוצגה כאן לראשונה, הייתה ייחודית וחדשנית. התלמידים שלמדו מלאכה נותרו כלולים בפעילות המוסדות, הם המשיכו ללמוד בתוך התלמוד תורה ולא הופרדו מחבריהם.

119 ראו דיון בעניין זה: שם, עמ' 185-199.

120 'בנין בית מרכז חדש להתלמוד תורה עץ חיים, תרס"ח', ארכיון עיריית ירושלים [ארכיון תלמוד תורה עץ חיים], עמ' 8; וכן באס"ל, R.8 63A1498.

תמונה 5: תכנית הבניין החדש של תלמוד תורה 'עץ חיים', 1908
פריט נדיר, הספרייה הלאומית

צוות המורים של תלמוד תורה עץ חיים

כדי לעמוד בתכניות הלימודים של התלמוד תורה היה צורך לגייס מורים בקיאים במקצועות תנ"ך, לשון עברית, כתב וחשבון. קהילת הפרושים חוננה באנשים מוכשרים, הן מקרב בוגריה הן מקרב תלמידי חכמים שעלו ארצה והצטרפו לצוות המלמדים של עץ חיים.¹²¹ אמנם אין לנו מידע על כל המורים שלימדו בעץ חיים ומה היו אמות המידה להעסקתם, אבל אציין מספר מורים שמילאו תפקידים מרכזיים ורמת ידיעותיהם ידועה לנו.

¹²¹ אחד המאפיינים הבולטים של תנועות העלייה של הפרושים הוא הרמה התורנית והמעמד החשוב שהיה לרבנים ולמנהיגי הקהילה בקרב העולים, בזכותם הם היו למנהיגי העדה האשכנזית במאה ה-19. ראו: אברהם יערי, *שלוחי ארץ ישראל*, מוסד הרב קוק, ירושלים 1951 (1977, 2002), עמ' 796.

אחד המורים לתנ"ך ולדקדוק בעץ חיים היה רבי יעקב ברלין, אביו של הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ראש ישיבת וולוז'ין.¹²² בעיתון הלבנון צוין שהוא היה 'המעורר לעסוק בדקדוק'.¹²³ נוסף על הסדרים הקבועים של התלמוד תורה, הרב משה נחמיה כהני הנהיג לכל נערי עץ חיים סדר של לימוד תנ"ך בין מנחה לערבית.¹²⁴ כמה שנים לאחר פטירת הרב כהני עלה ארצה ב־1891 הרב אריה לייב גורדון, תלמיד ישיבת וולוז'ין שלמד הנדסת כימיה באוניברסיטת ברלין.¹²⁵ הוא נחשב עילוי, היה מעורב במערכות החינוך של העלייה השנייה, ובו בזמן לימד גם בעץ חיים. הוא כונה ראש המדקדקים והיה למורה לכתב ולשון עברית בעץ חיים עד 1913, שנת פטירתו.¹²⁶

הרב יצחק יעקב ילין, היה אחד המורים המרכזיים של התלמוד תורה במשך כיוכל שנים. ילין נולד ב־1885 בירושלים, הוא היה חניך עץ חיים, והתחיל ללמד שם דקדוק, שפה וחשבון (כנראה משנת 1915) והיה במהרה למורה הראשי לעברית. ילין היה ציוני נלהב וניסה לקרב את רעיון הציונות לאנשי היישוב הישן. הוא כתב מגיל צעיר בכתב העת חבצלת ושימש עורך ראשי בעיתון מוריה.¹²⁷ דעותיו בכל הנוגע לציונות ומלחמתו בשיטת החלוקה לא מנעו מהרב טוקצ'נסקי להעסיק אותו עשרות בשנים בעץ חיים. ב־1916 כתב ילין מאמר מקיף על מצב החינוך בעץ חיים וציין לשבח שעל אף הקשיים האדירים הנובעים ממצב המלחמה, התלמוד תורה הצליח לשמור על רמת חינוך תורנית גבוהה. עוד הוסיף שלימודי דקדוק, לשון וחשבון ממשיכים כרגיל.¹²⁸ הוא הוציא לאור ספר דקדוק, ובו צוין מפורשות שהוא 'מורה ראשי לעברית בעץ חיים'.¹²⁹ ילין התחבר לוועד הלאומי, ולא היסס לכתוב מאמרים חריפים נגד הקנאים בירושלים ולכנותם 'וצאים מכלל ישראל'

122 טוקצ'נסקי, 'בתי החסד', עמ' 132.

123 ריבלין, 'זיקתם של יהודי ליטא לארץ ישראל', עמ' 488, הערה 21. על פועלו של הרב יעקב ברלין בתחום הדקדוק ראו: הלבנון, 3, כ"ז בניסן תרס"ג, ובו המוסף כבוד הלבנון, עמ' 4.

124 ריבלין, שם, עמ' 481. ראו גם: לנדוי, 'לתולדות רבי משה נחמיה', עמ' מב, הערה 22.

125 הרב אריה לייב גורדון (1845-1912) למד בצעירותו בישיבת וולוז'ין, והרב יצחק אלחנן ספקטור הסמיך אותו לרבנות. ראו: אלחנן ריינר, 'אוצר הספרים - בעקבות חזון האמונה של אריה לייב גורדון', עת-מול, 195 (תשס"ח), עמ' 32-33.

126 בספר השנה של עץ חיים תרע"ד מובאים דברי הספד עליו 'ראש מורי הכתיבה לתלמידי הת"ת [...]' ושלם במדעים. ספר השנה תרע"ד, עמ' 40. הוא זכה להספדים גם בחוץ-לארץ. ראו: עיתון מורגן וזשורנאל (ניו יורק), 3430, כ"ב בכסלו תרע"ג, עמ' 4; שמואל מירסקי, הצפה, 9464, כ"ה בטבת תשכ"ד, עמ' 4. הוא חיבר ספרים בדקדוק, ובהם תורת הגאון, המבוסס על שיטות הדקדוק של הגאון מווילנה, ואוצר השרשים. אברהם חיים צ'צ'יק, המשמש [המזכיר] של הרב קוק תיאר אותו: 'מגדולי המדקדקים בדור [...] שהיה גם מגבאי ת"ת וישיבת 'עץ חיים'. ראו: אברהם חיים צ'צ'יק, במחיצתו - זכרונות על מרן הראי"ה קוק זצ"ל, אור האורות, ירושלים תשע"ט, עמ' 19.

127 מרדכי אליאב, "מוריה" עיתון חרדי לוחם למען תקנת ירושלים, קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 70 (טבת תשנ"ד), עמ' 75-110.

128 יצחק יעקב ילין (עורך), לפי שעה: קובץ ארעי לענייני השעה, ג, דפוס פרומקין, ירושלים תרע"ו, עמ' 21.

129 הנ"ל, מורה ראשי לעברית בתלמוד תורה עץ חיים, הדקדוק העברי, דפוס צוקרמן, ירושלים תרפ"א.

תמונה 6: ספר השנה של מוסדות 'עץ חיים', תרע"ד
ארכיון פרטי

בגלל התנגדותם לציונות. על אף לחצים אדירים מצד קנאי ירושלים לסלק אותו מעץ חיים, עמדה הנהלת התלמוד תורה לימינו ללא היסוס. בכרוז מ־1942 חתום בידי בני ישיבת עץ חיים הם קבלו על ההנהלה:

מאז שנת תרפ"ח ידעו כל היהודים החרדים להתבדל מהוועד הלאומי כפי פסק הדין שנתפרסם על ידי מאורי וגדולי הדור. וכעת העיז מורה לכתיבה בעץ חיים לעמוד כנגד ארזי הלבנון, אדירי התורה [...] תמיהה גדולה נתעוררה עלינו על הזנחתה של הנהלת עץ חיים בעניין זה [...] מאורע שפל זה אפשר לציין לבשתם ולחרפתם של הנהלת 'עץ חיים'. בחיי רבי שמואל סלנט זצ"ל לא היה אירע דבר כזה.¹³⁰

זו הייתה התרסה ישירה נגד הרב טוקצ'נסקי, שמונה למנהל עץ חיים עוד בימי הרב סלנט, והיה מקורב אליו מאוד, שכן נשא לאישה את נינתו, נכדת בנו בייניש סלנט.

130 אס"ל, L1316.

לימודים כלליים במוסדות 'עץ חיים' של תלמידי הגר"א

אותו בוגר עץ חיים שהראה לי את התעודה ציין כי הרב יצחק יעקב ילין שימש המורה הראשי ללימודי חול ולימד את המחלקה הגבוהה בתלמוד תורה. האחים חיים, משה ויצחק ריבלין היו מורים לכתיבה ודקדוק, והרב אברהם חזן, אחד המומחים המפורסמים לדקדוק בירושלים, היה מלמד במחלקה השנייה.

סיכום

במאמר זה בדקתי לעומק את מגמות החינוך של מוסדות עץ חיים ואת תכניות לימודי הליבה נוסף על לימודי תלמוד והלכה. מתברר כי אותן המגמות והתכניות נשמרו בעקיבות משנת 1855, שאז הוקם התלמוד תורה מונתה לו הנהלה והוא נוהל על פי תקנון, עד שנת 1946, שיש לנו ממנה עוד עדויות ברורות בנידון.

מוסדות עץ חיים פעלו מאז היווסדם כמוסד ציבורי ששואף לתת לילדי קהילה האשכנזית בירושלים חינוך טוב ושוויוני ומוכן לקלוט תלמידים מכל שדרות החברה ולסייע לבני עניים. נוסף על תורה שבעל פה, נלמדו תנ"ך, דקדוק, לשון עברית, מלאכת הכתיבה, הכתבה וחשבון, כדי להקנות לתלמידים כלים שיאפשרו להם להתפרנס בכבוד. במסמכי התקנות של המוסד שראו אור במשך עשרות שנים צוין במפורש כי לא כל התלמידים ימשיכו ללימודים בשיבה הגבוהה אלא רק אלו שיעברו בהצלחה את כל המחלקות של התלמוד תורה. בזמן שלמדו כ-1,200 תלמידים בתלמוד תורה ובישיבה קטנה, למדו בישיבה הגבוהה כמאתיים תלמידים, כלומר ברור שרוב התלמידים פנו לפרנסה המחזיקה את בעליה, ולא ל'תורתו אומנותו'.

עבור אותם התלמידים שלא התאימו ללימודים תורניים פתחה ההנהלה כיתות מקצועיות בתוך התלמוד תורה, גם לאלו שלמדו לפני כן בבתי ספר לא תורניים, כגון למל או כ"ח. תוכנה עבדו תכנית בסיסית של לימודי קודש כדי לאפשר להם להמשיך ליהנות מהלימודים במוסדות עץ חיים לפי כישוריהם. מוסדות עץ חיים פתחו סניפים רבים בירושלים ומחוצה לה, וכולם פעלו לפי אותו קו החינוך, כמו שראינו בנוגע לתלמוד תורה שערי תורה ביפו.

הנהלת המוסדות של עץ חיים הצליחה להעסיק מורים מקצועיים מקרב עולים מליטא וכן מקרב בוגריה, בעלי השכלה תורנית רחבה ומקצתם גם בעלי השכלה כללית, ובכללם מקורבים לציונות, כגון הרב גורדון ויצחק יעקב ילין. אפשר לומר שמגמות החינוך של עץ חיים היו לחנך התלמידים להיות יהודים טובים ונאמנים לעמם, לתורתם ולארצם, המסוגלים להתפרנס בכבוד. קיימות עדויות ברורות בנוגע להשתלבותם של התלמידים בחיי המעשה.

צבי שרפשטיין, בסיקור שלו על הישיבות בירושלים משנת 1946, סיכם כך את הפעילות של עץ חיים:

מנהלי הישיבה אומדים את מספר תלמידיה – מהיווסדה עד 1946 – כשלשים אלף. רובם יצאו לחיי המעשה כסוחרים ופקידים, קצתם הוסיפו להשתלם בלימודי חול ועברו למקצועות חופשיות, ורק אחוז קטן נשאר כלומדי תורה לשמה.¹³¹

תכנית הלימודים הבסיסית נשארה עקיבה בכל התקופה שאנו עוסקים בה. היא פורטה לראשונה בתקנון מ-1855 ויישומה מוצג בדיווח של מונטיפיורי ב-1875, וכן בתקנונים של עץ חיים מ-1890 ו-1900 ובתכניות להקמת המבנה החדש מ-1908. תעודת הלימודים של תלמיד משנת 1939 המפרטת את המקצועות שנלמדו בתלמוד תורה וכן עדותו של שרפשטיין משנת 1946 מוכיחות שתכניות הלימודים המשלבים לימודי חשבון ועברית עם לימודי קודש שהתבססו על לימוד תנ"ך, משנה ותלמוד היו נר לרגלי מנהלי עץ חיים. אין בידינו מקורות שיכולים להצביע על המניעים המדויקים של ראשי המוסדות – אם אותם לימודים נבעו מאידאולוגיה של פתיחות או רק ממניעים מעשיים. בכל הנוגע ללימודי תנ"ך, לשון ודקדוק נראה שהם היו חלק מהנחלת שיטת הגאון מוילנה.

למקרא הדברים הללו דומה כי מעתה אי אפשר לייחס לכל מוסדות החינוך האשכנזי של היישוב הישן, בבחינת מקשה אחת לפיה הם התנגדו להוראת מקצועות כלליים וללימודי שפות זרות. אדרבה, מוסדות עץ חיים הקפידו על הכשרת רובם המכריע של התלמידים לפתח יכולת השתכרות. אמנם הדבר מצריך עוד מחקר משלים ומקיף, הן היסטורי הן סוציולוגי של מוסדות עץ חיים לאחר הקמת המדינה ותרומתם להתפתחות הציבור הליטאי בארץ. על מוסדותיו השונים. אולם מלבד תחום החינוך, היה רצונה הפנה של הנהגת הפרושים לקיים את מצוות יישוב ארץ ישראל על כל ענפיה. הפרושים השפיעו על תחומים נוספים, כגון פיתוח התעשייה, התיישבות חקלאית ויצירת קשרים דיפלומטיים ומדיניים עם נציגי המעצמות.¹³² הם השכילו לפתח גישת חינוך מעשית, להבדיל ממוסדות החסידים וההונגרים, בלי להתפשר עם הזרמים שקשורים לתנועת ההשכלה. במדינת ישראל שבה נושא לימודי ליבה טעון וסובב רק סביב הכללתם במגזר החרדי, מעניין לשים לב שתלמידי הגר"א וממשיכי דרכו פעלו בזמנם לשילוב לימודי ליבה בתכנית הלימודים של מוסדותיהם באופן עצמאי.¹³³ רק מיעוט אשר היה מוכן להתמסר ללימוד תורה המשיך ללמוד בישיבה הגבוהה והתפרנס מכלכלת התמיכה,¹³⁴ ששאפה להחזיק לומדי תורה מתוך כספי החלוקה או מקורות כלכליים דומים.

131 צבי שרפשטיין, **תולדות החינוך העברי בארץ ישראל**, ד, ראובן מס, ירושלים 1965, עמ' 154.

132 מאמר שכתבתי בעניין יצירת הקשרים הדיפלומטיים מצוי בהכנה.

133 בזמנו קבע יעקב כץ הגדרה שונה עבור משרד החינוך של ישראל, ובה הדגשת לימודי מתמטיקה, עברית ואנגלית כמרכיבי יסוד בלימודי הליבה. ראו: יעקב כץ, 'לימודי ליבה: מכנה משותף חינוכי לכל מגזרי החינוך', בתוך: דן ענבר (עורך), **לקראת מהפכה חינוכית?**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2006, עמ' 186-194. בנוגע להסדרת 'לימודי הליבה' במערכת החינוך החרדי ראו: לוטס פרי-חזן, 'הסדרת לימודי הליבה בחינוך החרדי בפרספקטיבה השוואתית', **משפט חברה ותרבות**, א (2018), עמ' 493-525.

134 את המונח 'כלכלת תמיכה' קבע מנחם פרידמן במחקריו על החברה החרדית. ראו: מנחם פרידמן, **חברה במשבר לגיטימציה**, מוסד ביאליק, ירושלים 2001, עמ' 13 ועוד. לעיון נוסף על התהליכים של הקמת חברת לומדים ראו: בנימין בראון, **החזון איש**, מאגנס, ירושלים תשע"א, עמ' 105-109, 193-196. על היחס ליישוב הישן ראו: שם, עמ' 307-309.

על אודות המחבר

ד"ר עמנואל שיבר סיים דוקטורט באוניברסיטת סורבון בהנחייתו של פרופ' פול פנטון בהצטיינות יתרה. נושא התזה שלו: 'השיבה לציון מאוטופיה לפרגמטיות, מרבי יהודה החסיד עד לתלמידי הגר"א'. התזה ראתה אור בצרפתית בהוצאת Éditions Honoré Champion בסיוע של ה-Fondation pour la Mémoire de la Shoah. סיים תכנית פוסט-דוקטורט במחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטת בר-אילן. מרצה במרכז האקדמי לב במחלקה לתורה ומדע וכן בתכנית לסטודנטיות עולות מארצות הברית במחלקה לסיעוד. הוא חוקר את תנועות העלייה במאה ה-19 ואת מצב היישוב בארץ ישראל לפני תחילת הציונות ובמעבר ליישוב החדש.

<https://orcid.org/0009-0007-4999-6151>